

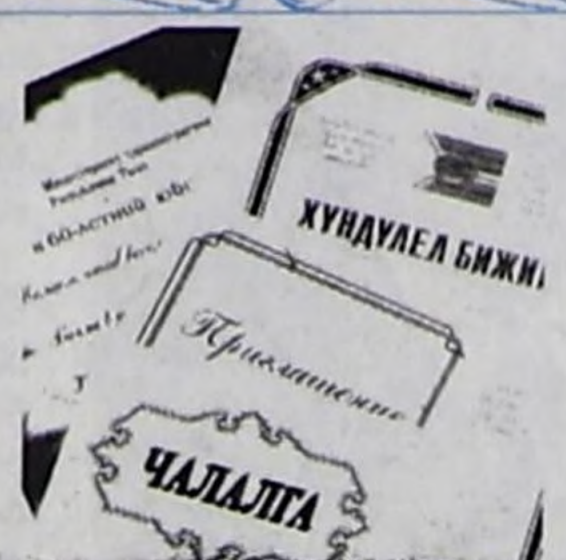
ШЫН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 22 (16480)
2002 чылдың
ФЕВРАЛЬ 21,
четверг
Ат салган
шагы 19.00
Садар өртээ
3 рубль.

ХҮНДҮЛҮГ НОМЧУКЧУ!

- Чалалгалар
- Хүндүлел бижиктер
- Курс, диплом ажилдары
- Бюллетень

болгаш өске-даа чагыларны «Шын» солун редакциязынга чагыдып ап болур Силер. Чагыларыңарны дүрген, Силерниң күзелиңер-биле өңүг болгаш өң чок формат-биле кылдырып алырынче далажыңар! Бисте өртект чиик, литературлуг шын тыва дылга чагыларны кылып бээрин магадылап тур бис.

Чаартылганың оруу-биле

ДЕТКИМЧЕНИҢ АЧЫЗЫНДА

ТР-ниң Күрүнениң өңчү-хөреңги комитетинин өске яамалар-биле кады кылып чорудуп турар ажылы шынарлыг, хереглел талазы-биле бот-боттарын чижип турар продукцияларны бүдүреринче бүдүрүлгелерниң экономиказын ужуқтап, машина-техника ажылгалын экижидип, республика бюджетинче хөй орулганы кириеринче угландырган.

2001 чылда хүлээп алдынган «ТР-ниң күрүне өңчү-хөреңгизин башкаарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузу күрүне өңчү-хөреңгизин уштап-баштаарын чурумчудуп, ооң каттышкан бүдүрүлгелер удуртурунга ролон күштелдирип турар.

Тывада 28 федералдыг, 128 күрүне каттышкан бүдүрүлгелери, 42 акционерлиг ниитилелдер, 2,698 миллион рубль түнүг ниити фондулуг 340 федерал ажыл-агыйларынга база республикага хамааржыр 340 албан черлери бар. Эрткен чылын чаа бүдүрүлгелерин ажылгалга киригени-биле ниити фондулар өртээ 96,4 миллион рубльге өскөн.

Тус чер-чер бүдүрүлгелерин хөгжүдери-биле «Суй белек», «Алгы» фабрика, «Кидис» заводу, «Өг», «Тыва туризм», «Дус-Даг» деп дус карьеры, «Тыва өлкү»

болгаш өске-даа күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелери тургустунган. «Тыва эът», «Тыва сүт», «Куш фермазы» деп күрүне бүдүрүлгелери, эрги акционерлиг ниитилелдерниң баазаларына тургустунгулаан. Ук акционерлиг ниитилелдер рынок экономиказының байдалына удур туржуп шыдавайн, буурап дүшкөннөр. Буурап дүжериниң кырынга келген чамдык бүдүрүлгелер күрүне өңчүзү апаргаш, ийги «чурталганы» ап, продукциязын берип эгелээн. Оон дараазында «Малчын», «Меген-Бүрен», «Өдүген», «Ак-Бедик», «Торгалыг», «Чодураа», «Эйлиг-Хем» деп хөй, өшкү, инек, аът, сарлык, иви, сыын өстүрер күрүне бүдүрүлгелери тургустунгулаан. Олар 1990 чылдан эгелээш төтөгелеттинген, самчыгдаттынган, ажылдавайн турган ажыл-агыйларның орнунда тургустунгулаан.

Республиканың Күрүне өңчү-хөреңги комитетинин күрүне бүдүрүлгелеринде кол фондуларның чөп ажылгалын доктаамал хынап турары бүдүрүлгелерниң чаңгыс аай экономикага чагыртырының талазы-биле хемчеглерни дүрген алырынга база хостуг, ажылгал чок шөлдерни үлээринге, арендага бээринге аргаларны берип

турар. Эрткен чылын аренда теле-вирлери үезинде төлеттин-мээнинге хамаарыштыр суд органныңа чедир алдынган хемчеглер республика бюджетинче 4,717 млн., федералдыг бюджетке 877 муң рубльди кириген. Республиканың өңчүзү болур ЯК-42 деп самолетту чаа арендатор хөлезилеп алган. Эрткен чылдан эгелеп Кызыл – Москва – Кызыл деп маршрутка ужуп, республика бюджетинче миллион рубльди кириген.

Биче бизнестин республикада хөгжүп эгелээни-биле бүдүрүлгелер болгаш саарылга бажыңары негеттинип эгелээн. Эрткен чылдарда үр үеде ажылгал чок турган ДСМПК «Кызылская», СПМК «Кызылская-2», Тыва геолог-хайгыыл экспедициязының склады аукционга саттынган. Чаа бүдүрүкчүлөр ажылгаар арга чок эрги бажыңарны чаартып ап турар. Ук күрүне өңчүлерин садып-саарганындан республика бюджетинче 2001 чылда 621 муң рубль кирген.

Амгы хүннерде кол сорулга – күрүне бүдүрүлгелеринин бүдүрүкчүлүг чоруун чедип алыры.

УЛЕТПҮР КИЛДИЗИ.

Кысказы-биле

аараан, оларның 58 хуузу 14 харга чедир уруглар, грипп-тээннерниң саны 10 хуу турган болза, 18-тиң соонда ол 21 хуу кылдыр өскөн. Февраль 19-туң көргүзүү-биле алырга, 306 кижии аараан, азы неделяда аарыыр чоруктан 1,8 катап бедик болган. Баш удур тарылганы 35 муң ажыг кижиге кылган-даа болза, грипп дүрген непереп турар, ыңчангаш эмнелгеде аарыг кижилер-биле улус ужураштырбайн турар.

КАРАНТИН ЧАРЛААН

Кызыл хоорайның санэпид-хайгаарал төвүнүн эпидемиология салбырының эргелекчизи Дыртына Намдаковна Оюнуң дындады-биле алырга, эмнелге албан черлеринге февраль 18-тен, уруглар албан черлеринге февраль 20-ден эгелеп карантин чарлаан.

Февраль 18-ке чедир хоорайның поликлиникаларына грипп хевирлиг аарыглардан 257 кижии

СЕМИНАР БОЛГАН

Февраль 19-та республиканың профэвилелдер бажыңының хуралдаар залына кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилелдеринин семинары болган. Аңаа кадык камгалал ажылдакчыларының профэвилелинин республика чөвүлелинин даргазы Е.В.Черногоров күш-ажылдың чаа хоойлужудулга-биле чылынганарны таныштырган.

Айлаң ДАРЖАА.

Дээди Хуралдың сессиясында

БЮДЖЕТ САЙГАРЫЛGAZY

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) ээлчеглиг 49-ку сессиязы дүүн, февраль 20-де, бодунуң ажылын эгелээн. Орта чугаалажыры-биле он сес айтырыгны хүн чурумунга киригеш, депутаттар бадылаан.

«2002 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың хоойлузунуң төлевилелиниң дугайында» айтырыгны бир дугаарында чугаалашкан. Бо талазы-биле илеткелдерни парламентинин Бюджет, саң-хөө, үндүрүглөр талазы-биле комитеттин даргазы Г.Ч.Ширшин, Экономика реформа, сайгарлыкчы чорук болгаш өңчү талазы-биле комитеттин даргазы А.С.Артык-оол кылган. Тыва Республиканың Саң-хөө яамызының сайыды М.К.Нурсат эдерини илеткелди кылып, бюджет дугайында хоойлу төлевилелин камгалаан. Хоойлу төлевилелин Дээди Хуралга сайгарып турар үеде хөй санныг дилеглер, бижиктер кирген, оларны төлевилелге кириер, кирибенин

дугайында чугааны комитеттерге, сессияга депутаттар кылган. Хоойлу төлевилелин ийги номчулгада хүлээп алган.

«Төлээлекчилерниң тус чер хуралдарының депутаттарының сонгулдаларын эрттирер дугайында» айтырыгны сессияга чугаалашкаш, доктаалды хүлээп алган.

Тыва Республикада Девискээр-орук фондузунун, РФ-тин Социал камгалал фондузунун ТР-де салбырының, РФ-тин Пенсия фондузунун ТР-де салбырының 2002 чылда бюджеттеринин дугайында хоойлулар төлевилелдерин сессияга чугаалашкаш, ийги номчулгада хүлээп алган.

Хүн чурумунда кирген өске-даа айтырыгларны сессияга чугаалашкан.

Бистин корр.

Сөөлгү шакта

◆ Красноярск крайның губернатору Лебедьтин ора-лакчызы албан-дужаалга кандидаттар шилилгези эгелээн. Бөгүнге чедир аңаа кордакчыларның саны 60 кижии ашкан.

◆ Россия Федерациязының Чазаның Даргазы М.Касьянов Ульяновск областа чедер берген. Ужар чүүл улетпүрүнүн ында бүдүрүлгелеринин ажылы-биле ол таньшкан. ТУ-204 самолеттуң кабиназынга, салонунга кирген. Пассажирлер олурар сандайлар арай чегей болганын ол айткан. Чазак Даргазының ора-лакчыларына 4 кижии артарын дыңнаткан.

◆ Чечен Республикага ээлчеглиг хыналда үезинде 16 дээр-бечини узуткаан. Оларның аразында бригада генералы Хачукавтин мага-боду тывылган. Дээрбечилерниң боо-чеп-сек белеткеп турарына хамаарышкан хыналдалар үргүлчүлөп турар.

◆ АКШ-тын президентизи Джордж Буш Японияга албан чоруу кылганының соонда, Мурнуу Кореяда чедер берген. Ооң аңаа чедер бергенинге удурлаанышкынарга муң-муң кижилер киришкен. Джордж Буш ону хүлээп ап турар үеде Соңгу Кореяга хамаарыштыр каржы сестерни чугаалаан. Терроризмге удур демиселге киржилге чок чуртка удур дайын байдалын чарлап болур бис деп, ол кыжганган.

◆ Орус дылды школаларга ыяап-ла өөредиринге удурланган 30 муң кижилиг чыскаал Молдавияның найысылалы Кишиневка болган.

◆ РФ-тин Күрүне Думазы Россия хамаатызының дугайында айтырыгны чугаалашкаш, чогуур түңнөлге келбээн. Депутаттарның бодалдары аңгылары бергенинден бо айтырыгны дараазында хуралга катап чугаалажыр.

(АГЕНТИЛЕЛДЕР МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

КОНКУРСКА КИРЖИҢЕР

ТР-ниң Федералдыг почта албанының эргелели Тыва Республикага хамаарышкан тематика талазы-биле почта открыткаларына болгаш чагаа хаптарына эскизтер шилип алыр КОНКУРСУ ЧАРЛАП ТУР

Открыткаларны болгаш чагаа хаптарын дараазында категориялар талазы-биле ылгаар:

- Шагаа байырлалының открытказынга эскиз;
- Март 8 байырлалының открытказынга эскиз;
- Наадым байырлалының открытказынга эскиз;
- Чалалга открытказынга эскиз;

Конкурса 11x15 см хемчээлди, өңүг карандаш, будуктар азы пастель-биле чураан чуруктарны, эскизтерни хүлээп алыр.

Конкурса күзелди бүгү кижилер кирип болур. Тиилекчилерни 500 рубль-биле шаңнаар.

Чуруктарны, эскизтерни 2002 чылдың март 4-ке чедир күүседикчинин адресин, телефонун айткаш чорудар. Адреси: 667000, Кызыл, Дружба, 156 «а». Почта чери.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының албан-дужаалыңга кордакчы Шолбан Валерьевич КАРА-ООЛ

Тыва АССР-ниң Улуг-Хем районун Чодураа суурга 1966 чылдың июль 18-те төрүттүнген.

Чашкы шаандан тура ооң эртемнерже чүткүлү, патриотчу чоруу, хүлээлгезин медеп билири, чонга дуза кадар күзели ооң дараазында бүгү-ле ажил-чорудууларынга, кылган херектеринге бадыткатынып келген. 1983 чылда ол Бүрэн-Хем ортумак школазын алдын медаль-биле дооскаш, Уралдың күрүне университетинин философия факультетинче өөренип кирген. 1986-88 чылдарда ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринин ракета шеринге конститусчу хүлээлгези — шериг-албанын эрттирип тура, Афганистан Республикаже дайынчы даалгалар күүседип кирип турган.

Аңгы-аңгы назы харлыг өскен кижилер-биле бир баг болуп, быжыг дайынчы найыралдың, ниити күженишккиннерниң ачызында аар-берге байдалдарны ажып эрте бээр дээрзинге ол бүзүрөп дадыккан. Шеригден халашкаш, университетти, улаштыр ол-ла өөредилге черинин аспирантуразын социолог, политолог эртем-

ниг болуп дооскан.

Тывага 1993 чылда ээп келгеш, бодунга бир демей бодал-сорулгалыг оолдарны тып, каттышкан бүдүрүлгелерни тургускаш, интернационалчы дайынчыларга болгаш оларның өг-бүлелеринге база тайбың амыдыралдың чаа байдалдарын угбайн барганнарга ачы-дузаны, деткимчени көргүзе берген.

1998 чылда Чаа-Хөл кожуунун чурттакчылары Тыва Республиканың Дээди Хуралына боттарының сонуургалдарын камгалаар кылдыр аңаа бүзүрелин илереткен, а депутаттар ону Парламентинин даргазына бадылаан. Ол-ла үеде Шолбан Валерьевич Россияның Федералдыг Хуралының Федерация Чөвүлелиниң Даштыкы херектер талазы-биле комитет даргазының оралакчызы кылдыр сонгуткан.

Шолбан Валерьевич — кадык чаагай амыдыралдың талалакчызы болгаш суртаалчызы. Кыдат бокс талазы-биле

спорт мастери, 1988 чылда ССРЭ чемпионатының мөңгүн медальның эдилекчизи. Амгы үеде ТР-ниң Хостуг хүреш федерациязының президентизи.

Ол өг-бүле кижизидилгезинин дээрэ дээн чаңчылдарының уламчылакчызы. Ийи кыстыг, соон салгаар бир оолдуг.

БО ХЕВЭЭР ЧУРТТАП БОЛБАС

“...Тыва-биле хиним тудуш: бурун өгбелерим, ада-ызыгуурум маңаа чурттап чораан. Төрээн черимниң ак-көк хемнеринге эштип, айыраң каас булуңнарынга ойнап, арыг агаарын херек долдур тынып өстүм. Маңаа бистиң салгалдарымыс база чурттаар.

Ынчангаш Тываның чону — бистерге шуптувуска, маңаа 10-20, харын 100-даа чыл болгаш чүү болуру, келир үеви канчап баары эң-не чугула. Ындыг болганда, ол дээш бис боттарымыс сагыш салыр ужурлуг бис...”

“...Амыдырап-чурттаарыңга херек ужурлуг — чери, казымал байлактары, чону четчир республикавыс яды-түрөңгү чурттап турарын аңаа бөдүүн угаан-медеп-биле безин кижиде бодап четпес-тир, а төптөн ап турарымыс хөй акша-хөрөңгү чүге кайы хамаанчок чарыг-даттынып турарыл? Кем-херек үүлгедир чоруктарың көвүдөп турарыңдан төрөөн хоорай азы суурувустун кудумчуларыңга кежээлерде чүге сестип кылаштажыр апарган бис?”

Чонумнун амыдырал-ханды-рылгазының кол өзээ — көдээ ажил-агыйның, тудугнун болгаш үлетпүрүнүн чүс-чүс бүдүрүлгелери чүге тоймаглаттынып хоозурааныл, а аңаа дорт хамаарылгалыг удурткучулар ол дээш харысалга чүге чүктевезил? Ындыг болбас ужурлуг деп мээ-медепел удурланып келир-дир...”

“...Бо бүгү айтырыглар чүгле мээң эвес, а кижжи бүрүзүнүн мурнунга тургустунуп кээп турар. Ол айтырыгларга чүгле чаңгыс дорт хары бар — бо хевээр чурттап болбас! Мээң билип турарым-биле кижжи бүрүзү, бүгү чон бодунун чуртунун ээзи болур, а эрге-чагырга республиканы билдигилг удуртуп-баштаар, ниитилелге корум-чурумну болгаш организацыг чорукту хандырап ужурлуг. Ындыг чорук, кажан эрге-чагырганың бажыңга хары-салгалыг, аңаа ажилдап шыдаар арга-шинектиг, ниитилелге ажыктыг чүүлдерни кылыр кижилер кээр болза, ынчан чедип алдынар...”

(Халас парлаан).

МОСКВАГА БОЛГАН ШАГАА

Февраль 11-де Москва хоорайга болуп эрткен Шагаага киржери-биле Тыва Республиканың делегация чедер берген.

Ооң составыңга “Тува-онлайн” информация агенствозунун журналистери, чурукчу-каастакчы Юрий Ахпашев, уран чүүл талазы-биле эртем ажилдакчызы Тамара Будегечиева, фото-чурукчу Татьяна Немкова болгаш аныктар талазы-биле күрүне комитетинин төлээлери чораан. Байырлал хүннеринин программасында Бүгү-Россия делгелге төвүңге (БРДТ) Тыва дугайында фото-чуруктар делгелгези ажыдары, голланд режиссер Питер Оудтун “Властелины степей” деп кинозунун презентациязы, Надя Рушеванын музейинче аалдаары, делегейге билдингир ыры хөөмей этно-бөлүү “Хүн-Хүртү” ансамблиниң киржилгези-биле “Тува-онлайн” информация агенствозунун презентациязы кирип турган.

“Дом народов России” деп БРДТ-тин павильонунга Азия дилтин төвүңде Тыва Республиканың амыдыралын бүгү тала-биле көргүзүп турар 100 ажыг чуруктарның фото-делгелгези болган. Келген кижилерге чуруктар дугайында тайылбырны чурукчу Татьяна Немкова чоруткан. Чогум бо автор боду Саяногорскиде чурттап турар. Ооң чырык черде эң хуулгаазын онзагай черлерин бирээзи деп санаары Тыва — ооң төрөөн чери. “Люблю тебя, Тува моя родная” деп экспозицияның көрүкчүлеринин үнелели-биле алырга, Татьяна Немкова Тываны чурукка тырттырып турар, ук черни болгаш чонну тергин билер эвээш чурукчуларның бирээзи бооп турар.

“Тува-онлайн” информация агенствозунун деткимчези-биле

голланд режиссер Питер Оудтун “Властелины степей” деп тыва дугайында кинозунун презентациязы болган. Улуг федерация составында биче буурай тыва чоннун бот-башкартынышыкының дугайында берге айтырыгларны чырыткан кино ук Азия төвүңде республикага ынак кижилерни бодун долгандыр хаара туткан. Олар кымнарыл дээрге, Москвада өөренип, ажылдап, чурттап турар тыва кижилер, россия болгаш даштыкы корреспондентилер, ук хоорайның интеллигентилери болган. Питер Оуд бодунун чугаазында ук кино дугайында идея 1993 чылда Амстердам университетинин антропология-право факультетинде тыылганын дыңнаткан. Оон режиссер ук идея дугайын Женева хоорайга чыл санында эртер үндезин чоннар дугайында конференцияның киржикчилеринге дыңнаткан. Ону бир дугаар деткээн кижжи ынчан РФ-тин Күрүне Думазының депутаты турган Кара-кыс Аракчаа болган. Ук кинону тырттырырыңга Европа Эвилели акша-хөрөңги берген. Кинону тырттырырының талазы-биле ажыл 2000 чылда доозулган. Ооң бирги көрүлдери республиканың өөредилге черлеринге, Бии-Хем кожуунга, Кызыл хоорайга организацыг тылгалаан. Ооң соонда ук кино англи болгаш испан дылдарже очулдуртуңулаан. Ам ону делегейин 70 чурттарында көрүп турар.

Шагаа соонда тыва делегация делегейге билдингир кайгамчык бичи чурукчу Надя Рушеванын музейинге чораан.

Борбаанай ОНДАР.

“Шынның” почтазыңдан

Солунга чүве-даа бижип чорбаан кижжи мен. Ынчалза-даа мени бо чүүлду бижиринче бир болуушкун албадапты.

Эрткен чүс чылда Тыва Республиканың сайзыралыңга элээн салдарлыг болган кижилерниң аттарын чыып: “Чүс чылдың шылгараңгай кижилери” деп номда кирип бижип турар дээр. Ынчангаш чамдык эң шылгараңгай кижилерниң аттарын “Шын” солунга парлап каанын номчудум-даа. Элдеп чүве, оларның аразында мээң даа-йым болуп Бадра Южин-меевич Иргиттин ады чок болган. Ону, ооң Тыва Республиканың сайзыралыңга чедирген ачы-хавыязын билбес улуг кижилер ховар. Тываның төөгүзүңге хамаарышкан материалдар солуннар арнынга үнүп келирге суг ооң ады бо-ла чоруурун номчукчулар билер боор. Азы ооң адын сактып, “Чүс чылдың шылгараңгай кижилери” деп номче кирип бижирин саналдаар кижжи тыылбааны ол бе?

Мен бодап көөрүмге, саналдаар, саналдааска-даа ооң ады “Чүс чылдың шылгараңгай кижилери” деп номга черле кирер ужурлуг. Ооң кылып чораан ажылдарын кысказы-биле бижирге безин мындыг. Ол кончуг анык үезинде ТАР-ның революстуг үймээни базарыңа эң идепкейлиг, ТАР-ның ревшеринин Сайгал отрядының командири болуп киришкен. Харын-даа ук үймээни базарын ол кол удуртуп, Моолдан, Кыдаттан, Россиядан аңаа чыгып келген

турган джигинге чедир чепселенген дээрбечилерни, өскээртен кандыг-даа дуза чокка, чылча шапкан. Ол сегиржип альпышкыңга ол бодунун полководчу салым-чаяаннын көргүскен.

Ооң соонда, тыва аныктарның революстуг эвилелиниң даргазыңга 5 чыл ажылдаан ТАР-ның Биче Хуралының Президиумунун даргазының оралакчызы-даа турду. Оон мырыңай ТАР-ның Сайыттар чөвүлелиниң чанында культура комитетинин даргазы болуп база ажылдаан. 1942-1944 чылдарда ТАР-ның Моолга бү-

рүн эргелиг элчини бооп ажылдаан. Сөөлгү чылдарында СЭКП Тыва обкомунун үшкү секретары чедир депшээ. Оон Барыын-Хемчикке кожуун даргазыңга ажылдаан. Оон “Сүт-Хөл хөрээнге” чыпшыр көрдүргеш, актыг черге контр диртип, 5 чылга шииттирген. Ол үеде Москвадан келген эки эвес үзүлдиг чөвүлекчилер Тываның эң угаанныг, чонунга, чуртунга бердинген оолдарын репрессияларга таварыштырып турган болгай. Мээң даайым Б.Ю.Иргити адааргак, өзү кара чөвүлекчилер база соора көрбей турганы ол.

Ынчангаш Тываның шынчы олгу чораан, ооң сайзыралыңга эвээш эвес үлүүн кириген Бадра Иргиттин ады кажан-даа уттундурбас, “XX чүс чылда Тываның алдарлыг кижилери” деп номче кирер ужурлуг. Ол — “Арзылан Күдерек” деп романың автору. Ам ооң “Ужудукчу Кидиспей” деп романы чырыкче үнүп чыдар.

Виктор ЛОПСАН. Самагалтай суур.

ЧЕТТИРДИВИС

Чеди-Хөл кожуун эмнелгезинге аарыы улуг уругларым адазын азырап тургаш, бо коллективте ажылдап турар эмчилер, сестралар база санитаркаларның ак сеткилдиг, сагыш човангыр, ээлдек-эвилен, буянын ажыл-ижин магадап база чыдар өрээлдерниң арыг-силиин эскердим. Эмнелгениң орундөжээ, аарыг улустун кеткен хептери шупту чаа. Аарып чыдар улусту халас эмнеп турарын көргөш, өөрүвес аргажок. Поварлар эът, сүт болгаш өске-даа аш-чем аймаандан янзы-бүрү эки шынарлыг чемнерни кылып, аарыг улусту чемгерип турарлар.

Эмчилер: Тамара Макаровна, Геннадий Бавуевич, сестралар: Светлана Ховальговна, Галина Шулуевна, Чечек Байыр-ооловна, Камаа Төреевна, санитаркалар оларның биске дуза кадып, арга-сүмезин берип, мээң өөм иштин, уругларым адазын, боттары-ла кургалап, чемгерип кааптарыңга сеткилимниң ханызыңдан өөрүп, өг-бүлениң мурнундан черге чедир мөгейдивис.

Екатерина ЧАНЗАН. Хову-Аксы суур.

Шолбан КАРА-ООЛ: ҮЕ КЕЛГЕН

ЭРГЕ-ЧАГЫРГА ЧОНГА БАРААН БОЛУР ҮЕ КЕЛГЕН

“...Бистиң республикавысты удуртуп баштап, ол талазы-биле чондан бүзүрелди алган кижилер боттарының берген сөзүңге ээ бооп чадап кааш, кандыг-даа харысалга хүлээвейн турары элдептиг. Олар боттарының политиктиг арга-шинек чок чоруун эргелеп-башкарылганың хуусаазы эвээш-тир деп тайылбырлап турарлар...”

“...Эрге-чагыргавыс бүгү-ле чедишкиннер мээң ачымда чедип алдынган деп санап, а четпестерни, чедир кылдынмаан чүүлдерни чон кырынче чууй каап, чонну баштыңчыларның мерген идеяларын билбес, амыдыралга боттандырып шыдавас кижилер кылдыр санап турар. Мугулай чон чок, ындыг удуртукчулар бар. Чон кезээде артып калыр, а баштыңчыларны солуп болур...”

“...Чазак дүжүметтери “ажылга чедишкиннери” дээш бот-боттарын шаңнажып, рес-

публиканың экономиктиг хөгжүлдизинде “чедишкиннер” дээш бот-боттарын дээрге чедир мактап турарлар. Чонну мегелээри кажан-даа болдунмас, ол бүгү чүвени көрүп, эскерип чоруур.

“...Эрге-чагырга чонунга шынчы болур уjurлуг! Бир эвес ол чонун мегелээр, чүгле аазаашкынар бээр, а херек кырында чүгле бодунуң эрге-ажыын бодаар болза, ындыг эрге-чагырганың бистиң салым-чолувусту шиитпирлээр эргези чок. Биске харысалгалыг, шынчы болгаш чүвени угаап билир эрге-чагырга херек...”

“...Эрге-чагырга чонга бараан болур, ажыл-агыйны билдилег башкарып билир болгаш ниитилелге корум-чурумну, организастыг чорукту хандырап уjurлуг. Ындыг чорук эрге-чагыргага харысалгалыг, эртем-билиглиг болгаш ниитилелге ажыктыг чүүлдерни кылып берип шыдаар кижилер келзе, чедип алдынар...”

СТРАТЕГИЯНЫ ТОДАРАДЫР ҮЕ КЕЛГЕН

“...Хөгжүлдениң тодаргай, чонга билдингир кол оруктарын айыткан чаа экономиктиг стратегия чокта, республиканы амгы берге байдалдан уштуп алыры берге...”

“...Тывага хамаарыштыр алырга экономиктиг политикаың эң кол чүүлү болза көдээ ажыл-агыйны, бирги ээлчегде, мал ажылын хөгжүдери болур деп санап турар бис. Бо стратегтиг угланышкыны күүседери көдээниң экономиктиг болгаш социал хөгжүлдизиниң комплекстиг күрүне программасын (“Көдээни катап сегидип алыры” программаны) ажылдап кылгаш, ону боттандыраарың негээр...”

“...Хөгжүлдениң дараазында чугула угланышкыны — чуртталга тудуу. Бо чидиг социал айтырыгның чогумчалыг шиитпирлеттинеринден ооң-биле тудуш харылзаалыг адырларны — тудуг индустриясы, ыяш белеткээрин

болгаш ону ажылдап кылыры, тудуг ыяжының сөөртүлгези дээр ышкаш адырларның хөгжүлдизи дорт хамааржыр...”

“...Хөгжүлдениң үш дугаар чугула угланышкыны — улус ажыл-агыйын болгаш чоннуң амыдыралын харыылап турар бүдүрүлгелерниң доктаамал ажылдаарын хандыраары болур. Федералдыг тускай сорулгалыг программаларны дамчыштыр хөмүр-даш уургайын, ЧЭТ-ти, орук ажыл-агыйының, харылзааның болгаш агаар транспортунуң бүдүрүлгелерин чаартырын, калбартырын, модернизаастаарын чедип алыры чугула...”

“...Республиканың байлак минералдыг курлавырларын калбаа-биле шиңгээдип эгелээри кончуг чугула, ол чорук кедизинде барып дотация чок бюджетти тургузуп алырын шиитпирлээр органы бээр. Чазактын ажылының дөрткү чугула угланышкыны ол деп санап болур.

КИЖИЛЕРНИ АЖЫЛ-БИЛЕ ХАНДЫРАП ҮЕ КЕЛГЕН

“...Социал политикаың чугула угланышкыны тодаратпышаан, бистер көскү экономиктиг өзүлде чокта социал херегелдерниң чедишпес акшаландырышкынын ажып эртери берге деп чүвени билип турар бис. Чүгле экономиктиг өзүлде социал политикаың идегелдиг үндезини болур.

Яды-түрөңги чорук-биле деми-сежириниң эң эки аргазы — кижилерни ажыл-биле хандыргаш, оларга акша-көпекти ажылдап алыр органы тургузары болур.

“...Амыдырап-чурттаарыңа четпес хемчээлдиг ажыл төлөвиринде кандыг-даа ажык чок. Кижиниң ижер-чииринге, идик-хевинге, бажың-балгадының өрте-көлезинин төлээр

ринге акша чедишпес болза, ол канчап бедик бүзүрелдиг ажылдаарыл?...”

“...Эки орулгалыг, доктаамал ажылдаар ындыг черлерни тургузар талазы-биле чонну ажылга хаара тударының чаа аргазын ажылдап кылыр бис...”

“...Чоннуң амыдырап-чурттаарыңа бергедээр кижилеринге боттарының амыдыралын сегидип алырыңа болдунар-ла дузаны көргүзөр бис. Ол дээрге чаа өгленген кижилерге кредитти бээри, сайгарлыкчы ажыл чорудар азы бажың-балгат тудуп алырын күзөөн кижилерге субсидияларны бээр дээни ол-дур”.

СОЦИАЛ ХАНДЫРЫЛГАНЫ КҮҮСЕТТИНГЕН ТУРАРЫН ХАНДЫРАП ҮЕ КЕЛГЕН

Чоннуң социал камгалалының системазын сайзыраңгайжыдар талазы-биле хемчеглер алдынар. Бо айтырыг талазы-биле кырган-даа, аарыг-аржык-даа, бичии чаш-даа кижилерни карактап камгалаар деп принципти удуртулга болдунар бис.

“...Бистиң пенсионерлеривиске төлептиг амыдыралды тургузарын хүлээнип турар бис. Улуг назылыг кижилер боттары эки чурттаар, боттарының ажылының, амыдырал-чуртталгазының байлак дуржулгазын аныяк салгалга дамчыдып бээр уjurлуг. Бо талазы-биле оларга бүгү-ле деткимчени бээр бис...”

“...Аныяктар — бистиң келир үевис.

ТӨЛЕПТИГ КЕЛИР ҮЕ ДЭЭШ КАТТЫЖАР ҮЕ КЕЛГЕН

“...Амгы үеде республикавыс бодунуң хөгжүлдизиниң кончуг берге үезин чурттап эртип турар. Ол катап хөгжүттүнер, экономика талазы-биле күштүг алаар болгаш бодунуң хамаатыларының төлептиг амыдырал-чуртталгазын хандырыштар үе келир дээрзинге чигзиниг турбас. Кризистен уштунуп алырының кол аргазы хамааты туруштуг чорукту, ниитилелдиң бьжыг эвин болгаш националдар аразының харылзааларыңа чөптүг чорукту чедип алырында деп санап турар бис”.

“...Тываның чону бодунуң республиказы дээш чоргаарланып чорзун деп сорулганы салыр дээр болзувусса, бо ажылга ак сеткилдиг бүгү кижилерни хаара тудар уjurлуг бис. Политиктиг байдалды чидиглендирбес, кижилерни “бодумнуу”, “өскелерни” деп ылгавас болгаш бисти аңгылап турар багай чүүлдерни ап октаар херек”.

“...Күрүне эргелеп-башкарылга-

Амыдыралының оруун шилип алырыңа, эртем-билигни чедип алырыңа болгаш мергежилди шилип алырыңа дузалажыры — бистиң хүлээлгевис. Аныяктарның мурнунда туруп турар бергелерни ажып эртеринге, аныяк сайгарлыкчыларның, аныяктарның тургузуп алган бүдүрүлгелериниң чедимчелиг ажылдаарыңа болдунар-ла аргаларны тургузар бис...”

“...Хөй уругларлыг база амыдыралыңа чединмес өг-бүлелерниң ажы-төлүңге, өскүстерге болгаш инвалид уругларга ниити болгаш тускай эртем-билиг чедип алырыңа дузаны көргүзөр бис...”

зыңга удурланышкак чоруктарны тургузары, хөйге көскү алгыш-кырышты болдураары, республиканың “ээзи” мен мен деп чүвени бадыткаарын оралдажыры, политиктиг болгаш экономиктиг шиитпирлерни күш-биле чедип алырын кызыдары — бо бүгү эки чүвеге чедирбес, а ниити ажыл-херекке моондак болур. Кандыг-даа тургузукчу чоруктун үндезини — эп-чөптүг болгаш бот-боттарының санал-налын дыңнап билиринде. Ону угаап-билип чоруур кижилер бурунгаарлаар. Ону медегер билер уjurлуг бис...”

“...Политикага чүгле бодун бодаар, “дайзыннар” дилеп тывар дээр чүткүшкүннерниң орунуга, чон мурнуга улуг харысалгазын, хамааты хүлээлгезин бодаар херек. Амгы үеде бистер бүгү каттыжар уjurлуг бис...”

(Өртөөн төлөп каан).

СОЦИАЛ-ЭКОНОМИКТИГ КОЛ КӨРГҮЗҮТҮЛӨР

	Январь-декабрь 2001 ч.	Январь-декабрь 2001 ч. хуу-биле, январь-декабрьга 2000 ч. деңгээрге	Январь-декабрь 2000 ч. хуу-биле, январь-декабрь 1999 чылга деңгээрге
Үлетпүр продукциязының хемчээли, млн. рубль	1126,5	104,6	110,3
Кол капиталга инвестиция, млн. рубль	635,8	191,0	79,1
Ажылгалга киирген чурттаар бажыңнар, муң дөрбелчин метр-биле	34,2	109,6	147,2
Автотранспорт бүдүрүлгелеринин чүк саарылгазы, млн. тонна-километр	134,4	129,1	109,8
Көдээ ажил-агый продукциязы, млн. рубль	1680,8	100,1	100,0
Үүрмектеп садар бараан саарылгазы, млн. рубль ¹	2144,6	111,2	104,5
Телевирлиг ачы-дуза чедирилгези, млн. рубль ¹	475,3	91,4	94,5
Боттут бар акша орулгалары	x	119,9	111,4
Бир кижиге айда ортумаа-биле санап берген боттут шалың, рубль ²			
Доктааттыңан шалың, рубль	2133,8	147,8	145,8
Боттут ажил төлевири	x	123,0	115,7
Чурттаарының адаккы хемчээли (айда бир чурттаакчының санынга дүүштүр, рубль) ³	1749,0	x	x
Ажыл чоктарның ниити саны муң кижиге ⁴	25,1	89,6	98,0
Бүрүткеткен ажил чок кижилер ⁴	7,0	174,7	113,9
Хереглел өртектөрүнүн индекси ⁵	115,0	119,8	125,6
Ооң иштинде барааннар ⁵	111,3	116,0	124,7
Аш-чем аймаанга 5/11	111,7	115,3	121,5
Аш-чемге хамаарышпас чүүлдерге ⁵	110,7	118,4	134,0
Телевирлиг ачы-дуза чедирилгезинге ⁵	152,7	163,3	138,5
Үлетпүр продукциязы бүдүрүкчүлөрүнүн өртектөр индекси ⁵	131,7	138,4	127,0

ТАЙЫПЫР:

¹ Чонга хереглел барааннар сатканының болгаш ачы-дуза көргүскенниң хемчээлиниң дугайында медээлерни эт-сеп, холушкак болгаш аш-чем рыноктарыга саткан барааннарның эксперт үнелээшкенини, а ол ышкаш хууда кижилерниң киирген медээлерин барымдаалап тургускан.

² 2001 чылдың январь-ноябрь айларда.

³ Чурттаарының адаккы хемчээлиниң көргүзүү, 2001 чылдың 4-ку кварталының көргүзүү-биле алган.

⁴ Ортумаа-биле бир айны.

⁵ 2001 чылдың декабрьны 2000 чылдың декабрьга деңгээрге.

ҮЛЕТПҮР

2001 чылдың январь-декабрь айларда республика үлетпүрү хууда сайгарлыкчылар-биле кады алырга, амгы күштүг өртектөр-биле 1126,5 млн. рубльдин продукцияларын бүдүрген азы 2000 чылдың бо үезинге деңгээрге, 104,6 хуу болган.

Үлетпүр бүдүрүлгелеринин структуразындан алгаш көөрге, оларның хөй үлүү аш-чем үлетпүрүнге – 24,9 хуузу, өңүг металлургия – 24,0, электроэнергетика – 23,6 болгаш одаар чүүл үлетпүрү – 11,2 хуузу хамааржып турар.

Бүдүрүлгелер барааннар продукцияны бүдүрерин өстүреринин байдалына ажилдаан, энергетика (100,3 хуу), өңүг металлургия (100,7 хуу), одалга үлетпүрү (110,0 хуу), чийк үлетпүр (134,1 хуу) үлетпүр, үлетпүрүнүң тудуг материалдары (136,8 хуу), полиграфия (159,4 хуу), арга-арыг болгаш ыяш болбаазы-радылгазының үлетпүрү бараан-ныг продукция бүдүрерин ийи катап улгаттырган.

Хөмүр-дашты казып тывары, электри болгаш чыгы ажилдап үндүрери, дилиг материалдарының бүдүрүлгези, даг-дүгү, трикотаж болгаш даараан чүүлдер, хлеб болгаш хлеб кылыгылары,

кондитер, макарон кылыгылары, эт холумактыг чемнер, ногаадан консервалар, водка, арагага хамаарышпас суксуннар, минералдыг суглар богаш балыктан продукция бүдүрери көвүдээн.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ

2001 чылда бүгү-ле көдээ ажил-агый бүдүрүкчүлөрүнүн талазы-биле көдээ ажил-агый бүдүрүшкүнүнүн ниити хемчээли санажылга езугаар 1680 млн. рубль азы 2000 чылдың өртектөр-инге деңгей алырга, 100,1 хуу болган, ооң иштинде мал ажылының продукциязы 1168,3 млн. рубль, чер ажылы – 512,5 млн. рубль (эрткен чылын дес-дараалаштыр 92,4 болгаш 121,0 хуу турган).

Көдээ ажил-агый продукциязының структуразындан алгаш көөрге, ниити бүдүрген продукцияның 84,0 хуузу чурттаакчы чонун үлүүнге онаажып турар, көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринге – 9,7 хуузу, арат, тараачын ажил-агыйларына – 6,3 хуузу.

Тараа бүдүрерин көдээ ажил-агый бүдүрүлгелери боттарының үлүүн киирип турар. 2000 чылда оларга ниити ажаап алган тарааның 71,8 хуузу онаажып турган болза, бо чылын 50,2 хуузу оларның үлүүнде кирип турар. Арыг-

лашкын соонда республика ниитизи-биле 22,7 тонна тарааны ажаап алган, ол эрткен чылдың деңгээлинен 8,8 хуу эвээш бооп турар. Картошка болгаш ногаа культураларының бүдүрүлгезинде колдуунда чурттаакчы чонун дузалал ажил-агыйлары хаара туттунган (ол дес-дараалаштыр 88,0 болган). Ниитизи-биле 33,7 муң тонна картошканы ажаап алган, 2000 чылдың деңгээлинен 1,3 катап хөй болган, ажык хөрсүндөн – 8,7 тонна ногааны ажаап алган, эрткен чылдың деңгээлинен 1,6 катап хөй.

2001 чылда көдээ ажил-агыйның шупту бүдүрүкчүлери дириг деңзи-биле 24,1 тонна этти бүдүрген, 44,7 муң тонна сүттү, дагаа чуургазын 4,9 миллионну, болгаш дүктү 801 тоннаны, 2000 чылдың деңгээлине дес-дараалаштыр алырга 94,4; 94,9; 75,8 болгаш 106,8 хуулар болган. Этти садып-сайгарары 7,2, дагаа чуургазы 29,5 хууга кудулаан, а сүттү сайгарары 0,9 хууга көвүдээн.

2002 чылдың январь 1-ниң байдалы-биле алырга, бүгү хевирлерниң ажил-агыйларында иви биле хавандан аңгыда, малдың бүгү хевирлеринин баш саны кызырылганы илереп турар. Куштун баш саны 14,1 хууга көвүдээн. Чурттаакчы чонун ажил-агыйларында мыйыстыг бода малдың 82,0 хуузу, хаванның 81,8 хуузу, чылгы малдың 74,6 хуузу, хой болгаш өшкүнүң 65,0 хуузу онаажып турар, а арат, тараачын

ринде 2002 чылдың эгезинде мал чеми-биле хандырылгасы 15,8 хууга көвүдээн, 2001 чылдың ол үези-биле деңгээрге, 15,8 хууга көвүдээн, бир башка онааштыр алырга, 2,2 центнер мал чемииниң единицасы онаажып турар.

ТРАНСПОРТ БОЛГАШ ХАРЫЛЗАА

Чүк сөөртүлгези. Өңчүнүн бүгү хевирлеринин автомобиль транспорту-биле 2001 чылда 1002,6 муң тонна чүк сөөртүнген азы эрткен чылдың ол үезиниң деңгээлине хамаарыштыр 114,9 хуу хөй болган. Агаар транспорту-биле чүк сөөртүлгезинин ниити хемчээли 2000 чыл-биле деңгээрге, 2001 чылда 23,6 хууга эвээжээн.

Пассажирлер аргыштыргылазы. Транспорттун бүгү хевирлери-биле 128 млн. кижини ыңай-бээр аргыштырган.

Харылзаа. Харылзаа бүдүрүлгелери 79,2 млн. рубльге харылзааның ачы-дузанын чедирген, ооң иштинде чурттаакчы чонга – 38,2 млн. рубльдин.

ТУДУГ

2001 чылда өңчүнүн янзы-бүрү хевирлеринин бүгү-ле бүдүрүлгелеринин болгаш организацияларының талазы-биле экономиканы база социал адырны хөгжүдеринге кол капиталда инвестицияларның 437,4 млн. рублин ажылгаан, 2000 чылда турганын-

рексел холушкак болгаш аш-чем рыноктарына садыглаашкынның 43,8 хууздан тургустунуп келген.

Үүрмектеп садар садыглаашкынның саарылгазының макро-структуразына аш-чем бараан-нарының деңгээли 57,0 хуу, аш-чемниң эвес барааннарны – 43,0 хуу болган.

ТӨЛЕВИРЛИГ АЧЫ-ДУЗАЛАР

2001 чылда чурттаакчы чонга көргүскен телевирлиг ачы-дузаларның хемчээлдери баш бурунгаар бердинген медээлер езугаар алырга, 475,3 млн. рубль түңгө үнелеттинген, доктааткан өртектөр езугаар алырга, 2000 муң чылдың деңгээлинен 8,6 хуу куду болуп турар.

Культура, чуртталга, медицина ачы-дузаларының болгаш өөредилге системазының ачы-дузаларының адырында телевирлиг ачы-дузаларның аңгы-аңгы хемчээли элээн бедик темпилер-биле өзүп турар.

ӨРТЕКТЕР

2001 чылда инфляция (акшаның үне чокталышкыны) чурттаакчы чонга 115 хуу болган. Барааннарга өртектөр 11,7 хууга, 2000 чылдың декабрьга хамаарыштыр алырга, 2001 чылдың декабрьда үлетпүрге өртектөр көргүзүлгелери 131,7 хуу болган.

САҢ-ХӨӨ

2001 чылдың январь-ноябрь

ажыл-агыйларга дес-дараалаштыр 8,3 хуу, 11,6, 11,6 болгаш 12,8 хуулар бооп турар.

Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде (дузалал ажил-агыйлары киириштир албаска) чылгы малдың баш саны 25,2 хууга, мыйыстыг бода мал – 20,6 хууга, хой болгаш өшкү – 8,9 хууга, хаван – 5,2 хууга кызырылган. Куштун баш саны 11,9 хууга өскөн. Мыйыстыг бода малдың өлүп хораары 2000 чылдың деңгээли-биле алырга, 9,2 хууга, хаван – 32,8 хууга көвүдээн. Хой болгаш өшкүнүң өлүп хораар чоруу 7,7 хууга кызырылган.

100 баш инекке хамаарыштыр бызаа алырга 38 баш, 2000 чылда 36 турган, хураганнар болгаш анайлар – 67 баш, эрткен чылын 59 турган. Бир инектен ортумаа-биле 1530 кг сүттү саап алган, эрткен чылын 1324 кг турган. Төрүүр кыс дагаадан 88 чуурганы алган, эрткен чылын 68 турган. Ортумаа-биле бир хойдан кыргып алган дүк эрткен чылдың деңгээлинде хөвээр арткан, ол 0,91 кг болган.

Көдээ ажил-агый бүдүрүлгелеринде

дан 1,9 катап хөй болуп турар. Бүдүрүлгө тудуунче 202,8 млн. рубльди, бүдүрүлгөге хамаарышпас тудугже – 414 млн. рубльди шилчиктен.

2001 чылда 34,2 муң дөрбелчин метр шөлдүг чуртталга бажыңнарын ажылгалга киирген, 2000 чылга деңгээрге, 9,6 хуу хөй бооп турар. Хууда бажың тудуп турар кижилер 16,1 млн. рубльге чуртталга шөлүн ажылгалга киирген.

БАРААННАРЫН ХЕРЕГЛЕЛ РЫНОГУ

Сайгарылганың бүгү-ле адырларында үүрмектеп садар садыглаашкынның саарылгазы, ниитиниң кеменилге черин киириштиришаан алырга, 2144,6 млн. рубль болган, доктааткан өртектөр-биле алырга, ол эрткен чылдың чогуур үезиниң деңгээлинен 11,2 хуу ажыг болуп турар.

Үүрмектеп садар садыглаашкынның болгаш ниитиниң кеменилгезиниң саарылгазы улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелеринин 24,1 хууздан, биче бүдүрүлгелеринин 32,1 хууздан, эт-хе-

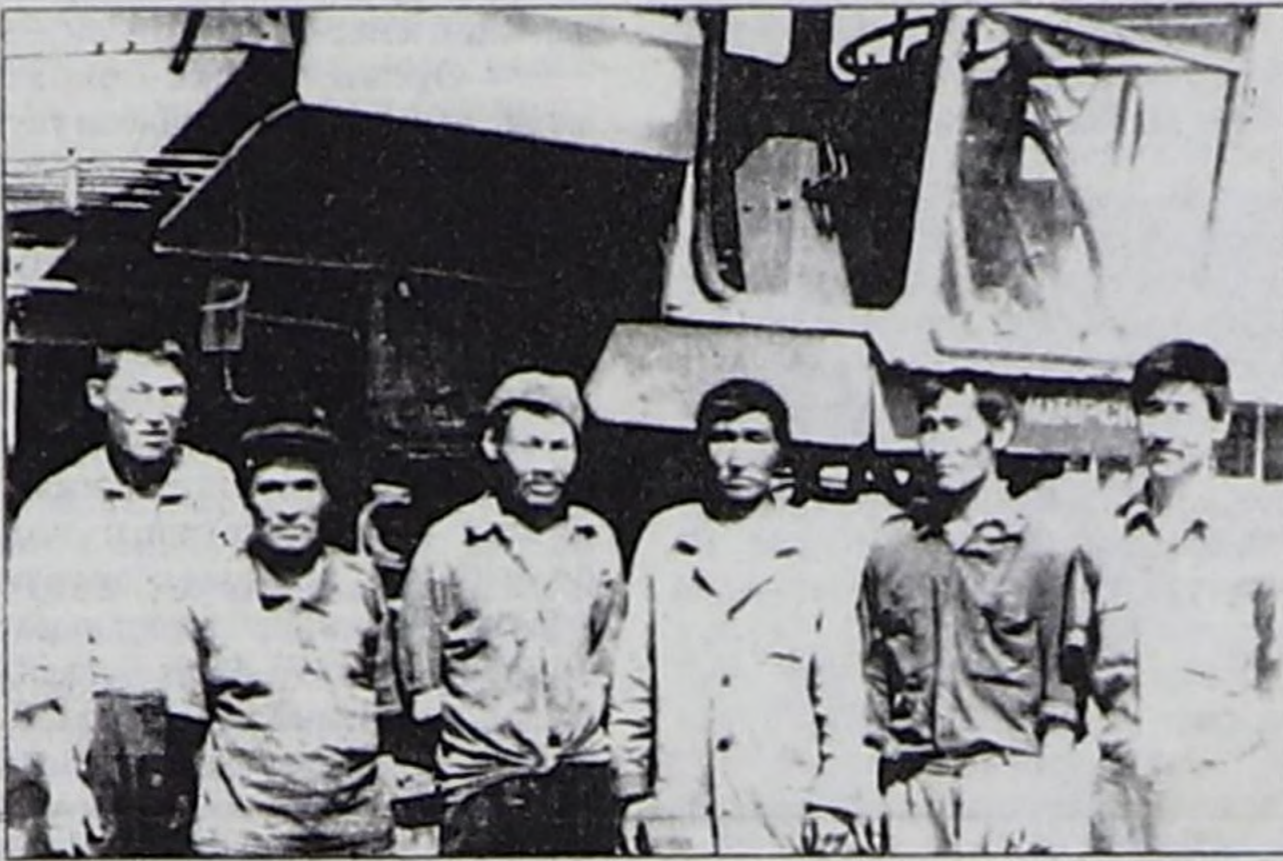
айларда республиканың экономиказының кол адырларының улуг болгаш ортумак бүдүрүлгелеринин саң-хөө түңнели 235,7 млн. рубль карылгалыг болган, а ол 2000 чылдың ол-ла үезинде 213,0 млн. рубль турган.

Хуусаазын эрттирипкен чээли өрөзи 1292,9 млн. рубль азы чээли өрөзиниң ниити хемчээлиниң 82,8 хуузу болуп турар. Хуусаазын эрттирипкен чээли өрөзиниң структуразында бюджетче төлөлгөлөр 13,7 хуу, күрүнениң бюджеттен дашкаар фондурларже төлөлгөлөр – 26,2 хуу, хандырыкчыларга өрө – 38,2 хуу четкен.

Чээлиде хуусаазы эрткен өрөлөрүн хөй кези көдээ ажил-агыйның, үлетпүрүн болгаш чуртталга-коммунал ажил-агыйның ниити өрөзинге хамааржыр.

2001 чылдың декабрь 1-де дебитор өрө 672,6 млн. рубль болган, ооң иштинде хуусаазын эрттирипкен өрө 449,7 млн. рубль. Садып алыкчыларның хуусаазын эрттирипкен өрөзинге ооң хемчээлиниң 66,9 хуузу хамааржыр.

2001 чылдың январь-декабрьда ТР-нин социал-экономиктиг байдалы

Дебитор хуусаазы эрткен өрөлөрнүн хөй кези кедээ ажил-агыйга (92 хуу) болгаш тудуг материалдарының үлөтпүрүнгө (93,4 хуу) хамааржыр.

АМЫДЫРАЛДЫН ДЕННЕЛИ БОЛГАШ ЧУРТТАКЧЫ ЧОННУН ОРУЛГАЛАРЫ

2001 чылда чурттакчы чоннун кижилеринин хамаарыштыр акша орулгалары ортумаа-биле айда 1492,1 рубль болуп келген. Боттук акша орулгалары (хергелел өртектенин түнел көргүзүүн барымдаалап эрткен албан төлөлгелерни болгаш дадыырларны казып каапкан соонда орулгалар) 19,9 хууга көвүдээн.

2001 чылдың дөрткү кварталында амьщырап-чурттаарына эргежок чугула чүүлдеринин кемчээли чурттакчы чоннун бир кижизинге хамаарыштыр айда ортумаа-биле 1749 рубль, ооң иштинде ажилдап шыдаар кижиге - 1848 рубль, пенсионерлерге - 1304 рубль, уругларга - 1748 рубль болган.

2001 чылдың январь-ноябрь айларда ажилдап турарларын айда ортумаа-биле немей санап кааны ажил төлевири 2133,8 рубль кемчээлге тодараттыган. 2001 чылдың декабрь төнчүзүндө ажил-биле хандырылганын күрүне албанының органнарынга учетка ажил дилеп турар 11,1 муң хамаатылар турган. Оларның иштинден албан езуу-биле 9,7 муң кижилер ажил чок кылдыр хүлээп көрдүнгөн. Ажил чок дээш пособиени 95,4 хуу ажил чок кижилерге бээр кылдыр доктааткан.

Демография. Республикага 2001 чылдың январь-ноябрь айларда чоннун ала-чайгаар өзүлдө 1000 кижиге хамаарыштыр 2,5 кижилер болуп, эрткен чылдың деңгелинден 13,6 хууга көвүдээн. Чурттакчы чоннун өзүп көвүдээри 2000 чылдың ол-ла үези-биле деңгээрге, 2,6 хууга көвү-

дээн болгаш 1000 кижиге онааштыр 16 уруглар төрүттүнгөн. Өлүп хораар чорук эрткен чылдың деңгелинден 24 кижиге көвүдээн болгаш чурттакчы чоннун 1000 кижизинге хамаарыштыр 13,5 болган. Чаш уругларның хораар чоруунун деңгели кудула-вышаан, төрүттүнгөн 1000 уругнун бирээзинге хамаарыштыр алырга, бир харлыгына чедир назыда чаштарның хораар чоруу 2000 чылдың ол-ла үезинде 30,2 турган болза, 2001 чылда 27,3 болган.

Чаа өг-бүлө тутканнарны бүрткээринин көргүзүү 30,6 хууга, а чарлыр чорук - 13,3 хууга ескен. Нийтизи-биле республикада бүртүктүнгөн 1000 өг-бүлө тутканнарның 352-зи чарлыр ужурга таварышкан, 2000 чылдың январь-ноябрьда ол сан 417 турган.

Кадык камгалалы. Эрткен чылдың чогуур үези-биле деңгээрге, чурттакчы чоннун кижинин иммунодефицидинин вирусунун (СПИД), бактерия динтериязының, гонорейяның, ижин-шейүндүнүн халдавырлыгы аарыгларының өөскүткени аарыг-биле аарып чорук ескен. 2000 чылда 11,4 хуу турган болза, 14 харга чедир назыда уругларның туберкулез-биле бир дугаар аарып чоруунун ниити санының улуу 10,7 хуу болган.

Корум-чурум үрээшкени. Республиканың ИХЯ-ның берген сан-медээлерин езууга алырга, 8871 кем-херек үлгедишкенин бүртүктүнгөн. Чурттакчы чоннун 10 муң кижизинге хамаарыштыр 2850 кем-херек үлгедишкени онаажыр, 2000 чылда 2551 турган. Экономиктиг кем-херек үлгедишкениннен ангыда, еске кем-херек үлгедишкенин өзүп турар. Кемниг херектерин илередип тывар чорук 49,7 хуу болган, а 2000 чылда 66,3 турган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СТАТИСТИКА ТАЛАЗЫ-БИЛЕ КҮРҮНЕ КОМИТЕДИ.

ЧИИГЕЛДЕНИ БЕРИП ТУРАР

Чуртталга-коммунал ажил-агыйында чорудуп турар экономиктиг реформа бодунун онзагай талазы-биле чурттакчыларның «карманынче» халдап эгелээн. Ол Россияда болгаш ылангыя Тываның чурттакчыларында нарын байдалды тургузуп турар. Чаа чылдың эгезинде чуртталга бажынын болгаш чуртталга-коммунал ачы-дузазы чедирген өртектенин чаа стандартынче кюрүгенин чурттакчы чон ам-даа сайгарып четтикпейн турар. Ол өг-бүлениң саң-хөө бюджетинге берге байдалды тургузуп болурунун кырында келген.

Бистиң республикага чурттаар бажың болгаш коммунал ачы-дузазын төлээринин чаа стандарт өртектөрже 2002 чылда киреринин айтырыгын ТР-нин Президентизи Ш.Д.Ооржакка болган чөвүлел хуралга чуртталга-коммунал ажил-агый албанының удурткучулары, ТР-нин Чуртталга тудуу, архитектура болгаш чуртталга-коммунал ажил-агый хөгжүлдө күрүне комитетинин, Экономика болгаш Саң даямаларының ажилдакчыларының киржолгези-биле болуп эрткен. Чугаалашкан айтырыгны тодаргайы-биле чугаалап бээри-биле ТР-нин Чуртталга тудуу, архитектура болгаш чуртталга коммунал комплекзинин талазы-биле күрүне комитетинин даргазы Фан Че ИР-биле кыска чугааны кылдым.

— Чурттаар бажың болгаш коммунал ачы-дузазының өртектенин чаа стандарт-биле өстүреринин чылдагаанын тодаргайы-биле чугаалап көрүнерем.

— Чуртталга бажың ажил-лап турар чурттакчыларның чуртталга-коммунал ачы-дузазы дээш төлээр өртөөн стандарт езууга чаа көрдүнгөн өртектиң кемчээли-биле тургускан. Ол дээрге херек кырында көрдүнгөн ачы-дуза өртөөнниң хамаатыларның төлээрин тодардып турар. Чуртталга-коммунал ажил-агыйына реформа программазын чорударының кол сорулгазы болза, ол адырда ажилдап турар бүдүрүгелерни карылгалыг ажилдаарын болдурбас болгаш күрүнеден дузаламчы (дотация) акша алырын ойталаар кылдыр тургузарын көрүп турар.

2002 чылда бүгү Россияның девискээринге федералдыг стандартты 90 болгаш 10 кылдыр тургускан, тодаргайлап чугаалаарга, чуртталга-коммунал ачы-дуза чедирилгезинин чарыгдалының 90 хуузун чурттакчылар төлээр, а 10 хуузун күрүнеден төлээр кылдыр көрүп турар. Эрткен чылын бистиң республикага чуртталга-коммунал ачы-дуза чедирилгезинин 70 хуузун чурттакчылар, 30 хуузун күрүнеден дузаламчы кылдыр төлөп турган, а Россияга 80 болгаш 20 турган. Россияның өске девискээрлеринге чуртталга-коммунал ачы-дузазын чылдың-на 10 хуу өстүрүп келген, 2002 чылда 90 болгаш 10 кылдыр тургускан.

Бир эвес Россияның бо өртектөр стандартын Тывага ол езууга тургузуптар болза, республиканың чурттакчы чону бажың өртөөн төлөп шыдаар бе деп айтырып чайгаар-ла тургустунуп кээр. Чамдык камгалалының орулгазы чурттаарының адаккы кемчээлинге безин чеппейн турар болгай. Ындыг хамаатыларга, орулгазы эвээш өг-бүлелерге субсидия бээрин көрүп турар. Кажан бо айтырыгны сайгарып, чугаалажып турда, чоннун бо кезээнин социал камгалалыңче Президент сагыш човап, онза кичээнгейни угландырган.

Бистиң бодап турарымыс-биле алырга, чуртталга-коммунал ажил-агыйына реформа оожум эртер ужурлуг. Кажан ачы-дуза чедирилгезин чурттакчылар чүс хуу төлөй бээрге, чурттакчыларның бажыңнарының хандырылганының шынары экижиер. ТР-нин Президентизинге бистиң комитет бүгү талазы-биле санап тургаш кылган төлөвилелдин үш хевирин кириген. Бир дугаарында, чуртталга-коммунал ачы-дузазының 70 хуузун чурттакчылар, 30 хуузун күрүнеден төлээр кылдыр кириген. Ийги төлөвилелде 80 болгаш 20 кылдыр көрдүнгөн турган. Эрткен чылгы ниити Россияның деңгелинге

дүүштүр кылган. Үш дугаарында, эң-не аар өртектөр 90 болгаш 10. Бир эвес республика эң чиик өртекти шилип ап, Россияда көрдүнгөн өртектен чиигей бээр болза, ооң карылгазын республика бюджетинден төлээр апаар. Чүгле чуртталга бажың ажил-лааны болгаш чылыг дээш чарыгдалга 120,7 млн. рубль херек, ооң акша дефицити 38,5 млн. рубль бооп турар. Ооң-биле чергелештир 89 млн. рубль кемчээлдиг субсидияны шийтпирлээри база көрдүнүп турар.

Хуралдың киржикчилеринин саналын, бодалын Президент Ш.Д.Ооржак кончуг кичээнгейлиг дыңнааш, Чазакка берге шийтпирни хүлээп алган. Ол дээрге чуртталга-коммунал ачы-дуза чедирилгезинин чарыгдалының 70 хуузун чурттакчылар төлээр, 30 хуузун республика бюджетинден төлээр кылдыр көргөни болуп. Ынчап кээрге, чурттакчы чон чуртталга-коммунал ажил-агый адырында чоруп турар рынок харылаазының шилчилге үезин чиик чурттап эрттиреринин аргазы тургустунуп келген. Чуртталга-коммунал реформазын амьщыралга боттандыраары-биле ол чүгле өртектөр өстүрери

эргени берип турар. Бо үе-чаада ол кончуг нарын айтырып, ынчалза-даа шийтпирлеп ап болур. Рынок харылаазы чижилгенин негелдезин сайзырадырын негээр болгай, ынчалза-даа амгы турар чуртталга-коммунал ажил-агый системазын үрээрин болдурбазы чугула.

— Силер чурттаарына таарымчалыг байдалды тургузарының дугайында сагындырып тур силер, баштайгы үеде туттунган бажыңнарга чылыг суг дамчыдылганын кожуп эгелээн турган, сөөлгү чылдарда бо ажил шуут туруп алган, ол талазы-биле чүнү чугаалап болур силер?

— Эрткен чылдың декабрьда ТР-нин Президентизинге республиканың чуртталга-коммунал комплекзинин ажилының дугайында болган чөвүлел хуралга бо айтырыг база көдүрүлүп турган. Ол айтырыгны шийтпирлээри-биле республиканың күрүнениң тудуг комитетинге чартык чаагайжыттыг муниципалитет чуртталга фондунарына чылыг сугну кириер талазы-биле кемчелерни ажилдап кылырын дааскан турган. Сөөлгү үеде

Кызыл хоорайның чагыргазы хоорайның чуртталга фондун экижидер болгаш республиканың найысылалының чаагайжыдылганынче чедир сагыш салбайн турары комунданчыл.

2001-2002 одалга сезонунун белеткелениң үезинде ТР-нин Чазаның киржилгези-биле хөй каът бажыңнарының чылыдылганына капитал септелгени чоруткан, ооң-биле чергелештир хоорайның чаагайжыдылганын болгаш арыглаашкынынга, чамдык бажыңнарының даштын чаартып кылырынга деткимчени берген. ТР-нин Чазан хоорай ажил-агыйының янзы-бүрү айтырыгларын шийтпирлээринге киржип келген, ылангыя хоорайның садтарына ногаан үнүштерни камгалаарына чедир. Эрткен чайын олар кадып өлүрүнүн кырынга турган болгай.

Оон еске тудуг талазы-биле федералдыг болгаш республика бюджетинден көрдүнгөн инвестиция программазы езууга чылдың-на Кызыл хоорайга хөй тудугларны тудуп турар. Чаа чуртталга бажыңнары, школалар, спортзалдар болгаш еске-даа тудуглар ажылгалга кирген. Бо чылын дыка хөй тудугларны улаштыр тудары көрдүнүп турар, ол дээрге музей, аэровокзал, аалчылар бажыңы, бажың тудар комбинат, бичи уругларга аш-чум кылыр цех, Пушкин кудумчузуна чуртталга бажыңы, кондитер фабрикасы, кидисшмокат заводу, хем ол чарында школа дээш, еске-даа тудуглар көрдүнүп турар.

Сергей ХЕРТЕК.

Эрткен чылын бистиң республикага чуртталга-коммунал ачы-дуза чедирилгезинин 70 хуузун чурттакчылар, 30 хуузун күрүнеден дузаламчы кылдыр төлөп турган, а Россияга 80 болгаш 20 турган. Россияның өске девискээрлеринге чуртталга-коммунал ачы-дузазын чылдың-на 10 хуу өстүрүп келген, 2002 чылда 90 болгаш 10 кылдыр тургускан.

НЕЙРОХИРУРГИЯ САЛБЫРГА БИР ХҮН

Репортаж

Кадык камгалал шугумунда эң улуг албан чери — республика эмнелгези. Мында 10 ажыг салбыр бар. Бүгү эмнелгенин ажылын чырыдары солунун чангыс арнынга болдунмас, ынчангаш чаңгыс салбырның ажылын чырыдар болзувусса, еске салбырлар өкпелевес-ле боор деп бодал-биле нейрохирургия салбырынче чеде бердим. Нейрохирургия — нерв системазының аарыгларын болгаш оларны кезип эмнээр талазы-биле ажилдаар медицинаның адыры. Мында бажы кемдээн, бажынче хан чүгүрген, мага-бодунда нерв дамырлары үзүлгөн дээш мындыг хевирлиг аарыг улус эмнедип чыдар болду.

Ук салбырда 34 ажилдакчы бактаап турар. Оларның иштинде 5 дээди, 19 ортумак эртемниг эмчи ажилдакчылары бар. Чыдар 40 орунда мээң барган хүнүмде 36 аарыг кижжи бар болду.

Өске салбырларда дег, ажил мында дүн-хүн чок чоруп турар-даа болза, эртенгиниң 8 шакта 5 минуттуң хуралындан ажил шагы эгелзэн деп санаар. Ажил-агыны чугаалажып турда, адаарга-ла 5 минута, херек кырында оранчок хөй үе эрте бээр.

Ажил-агыжы хуралдын соонда эмчилерниң аарыг улусту эргиишкини. Салбырның эргелекчизи Орлан Эрес-ооловичиниң хайгааралында 4 палата бар. Мында берге аарыг улус палатазы (палата интенсивной терапии) чаңгыс ниити эжик-биле аңгыланган дээрден башка, еске палаталардан ылгал чок чорду, азы өскээр чугаалаарга, эптиг байдалдар тургустунмаан. Аарыг О. бажынче хан чүгүргеш, кестирген. Ниити байдалы эки, хан базышкыны өйүндө, оожум кылаштарын эмчи сүмелээш, эмнээр талазы-биле айтышкыннар берди. Оон ыңай база-ла бажын кестирген 4 аарыг кижизин эргип турда көргөш, чаңчылчаан медицина аргаларындан аңгыда, эмчи аарыг улустуң сагыш-сеткилин көдүрер арганы ажыглап, ажи-төлүн чугаалай каап турарын көргөш, шынап-ла, "сагыш-биле аарыыр, сүзүк-биле экириир" деп тыва улустуң чугаазы бар-ла болгай, аарыг улустуң тура-соруундан оларның сегиири база дыка хамааржыр деп бодап турдум. Эмчи аарыг кижжи бүрүзү-биле дыка кичээнгейлиг чугаалажып, оларның харыяларындан, үнүндө, көрүжүндө эмнээшкенин кандыг салдарлыг болурун илередип, чүнү дараазында ажыглаарын эмчи сестразынга айтып чор.

Эмчинин эргиишкининиң соонда, аңгы-аңгы эмнээшкени (процедуралар) шактары. Кестирген балыын шарыдар, сыкыртыр дээш, ажил чымшытыг-ла. Кезишкенин хуннеринде (понедельник, среда) планнаттыг кезишкенин. Өске салбырларның эмчилери-биле олар сырый харылзаалыг. Бис аңаа материал белеткеп турувуста, телефон-биле-даа эмчилер

баар ажылы база өскерлир, аңгы-аңгы специалистер-биле бир демниг ажилдап турарын салбырның база бир эмчизи Орлан Алан-оолович чугаалады. Константин Ховалыгович Орус-оол биле Валерий Петрович Насюрюн оларга деткимчени берип чорууру дээш өөрүп чугааладылар. Чамдыкта эмчилер чедишпейн баарга, кезер эмчи мен деп орбас, өске аарыгларны база эмнээр апаар таварылгалар эмчи кижжи бүрүзүнүн дуржулгазында бар деп Орлан Алан-оолович чугаалаарга, силерниң амьдыралыңарда ыңдыг болушкунну чугаалап беринерем дээримге, дараазында болушкунну чугаалап берди.

— 1991 чыл. Чадаана хоорайга кезер эмчилеп ажилдап турган мен. Бир катап дежурныйлап турумда, эди аараан херээжен эккелген. Хирург кижжи улус божутпас деп олурар эвес, хамык өске эмчилерни дилеп долгаан. Кым-даа чок. Институтка теория кырында өөрөнгөн боордан башка, божаан кижжи хүлээп чораан эвес, ам үе база чок. Дуржулгалыг сестралар бар-ла харын. Кезип божуткан, бурган мени черле көрүп чорууру ол ыйнаан, кезишкени эки эрткен. Бир кыс уругнун хинин кескен ачазы болган мен.

Орлан Алан-оолович чугаазын доозуптары билек, телефон кыңгырткайны берди. Эксперт эмчилер сүме айтырган хевирлиг, мен салбыр эргелекчизиниң хүлээп алышкынынче чоруптум.

11 шактан 11 шак 30-ге чедир нейрохирургияның салбыр эргелекчизиниң хүлээп алышкыны. База-ла 30 минутадан хөй үени чарар ажил болду. Маңаа төрелдериниң кадыкшылын, байдалын, оларга ужуражыр эртирилге бижидип, кожууннун, хоорайның эмчилеринден нейрохирургтун тускай сүмезин ап келген аарыг улус келир. М.Тыртык-оолдун холу сыйылгаш, сөөгү хол нервизин үскен. Планныг кезишкенин оочур алгаш чорупту. Тутаркова үр үеде аарып келгенин, канчаар эмнедип турганын, чүзү аарырын чугаалааш, эмчинин дараазында канчаар эмнедир болза кандыг болур, чүге мындыг болганын тодаргайы-биле тайылбырлаанынга сагыжы четкен, четтиргенин илередип үндү. Ниитизи-биле 30 минута иштинде 6 аарыг кижини, 3 эртирилге бижиткен кижини, аарыг төрелдериниң байдалын айтырган 5 кижини, оочурда кижжи бүрүзүн кичээнгей чок арттырбайн хүлээп ап четтигипти.

Аарыг улус аразында бир-ле бичии уругнун аары мээң сагыжымга дүвүрелди арттырды. Ол бичии уругга 10 муң акшаның херексели херек, ам дээрзинде салбырда чок, март айдан бээр

келир боор, айтырып турар силер деп чагып кагды. Салбыр эргелекчизиниң хүлээп алышкыны доостурга, ам-на эмчиден салбырның ажылын айтырар аргалыг болдум.

Салбыр эргелекчизи — **Орлан Эрес-оолович ДОНГАК**, — 1 дугаар категорияның нейрохирургу.

— Нейрохирургия салбыры бо чылын 29 чыл болуп турар. Эң баштай салбыр эргелекчизи Валерий Павлович Григорьев турган. Ол элзэн үр үеде удуртуп келген. 1984 чылдан эгелеп Валерий Николаевич Ширпей ажилдап турган. Валерий Николаевич депши бээрге, үш чыл бурунгаар мен ажылды хүлээп алганым бо.

Бодум хуумда Москваның 2

улус чыгылы берген азы өскээр чугаалаарга, езулуг команда бис. Ажылынга ынак кижилер-дир деп бо коллективте хөй-ле кижини адап болур. Чылда 300 ажыг, айда ортумаа-биле 20 хире дүрген 12-15 хире планныг кезишкенин болур. Ажылдың бергези бо саннардан көскү боор. Чик операциялар 2-3 шак үеде, ыңдыг кезишкенин эвээш кезии, хөй кезии кудумчуга эттеткен, бажы кемдээн улус кезип эмнеп турар бис. Хомуданчыг чүве амы-тыны кес кырында келген улусту 7-8 шак кескеш, эмнеп каарга, камнанмас, удаваанда арагалааш, чогушкаш база-ла бо чедип келир улустар бар.

Аарыг Костромин 5 ай бурунгаар эзирик улуска эттеткеш, баш мээзи кемдээниниң түңне-

маңаа ажилдап шыдавас. Балыг шарыыр сестра Чечена Ооржак, пост сестразы Марьяна Сат, Нина Чымдан, санитаркалар: Херелмаа Хомушка, Галина Попсуйко, чаа ажилдай берген Аяна Монгуш ажилчыннарывыстан мурнуку одуругда улус бо — деп демдегледип кагды.

— Бо хире үр ажилдап келген кижжи коллективинерни дыка эки билер силер ыйнаан, ажилдан аңгыда эмчи мергежилиниң аайы-биле эки ажилчыннар дээрзин билдим. Амыдыралда мындыг таварылгалар тургулаар болгай. Бедик мергежилдиг специалист, дыка берге эш база болгулаар болгай. Силерниң эмчинер кандыгыл?

— Орлан Эрес-оолович ажилга шыңгыы, негелдези улуг, чедир кылбаан ажил өршээвес, а бир эвес ажилында кызымак болзуңарза, анаа чүвөгө кончутунуп-даа турганын сагынмастыр мен. Өг-бүлезинде бергелер таваржы бээр болза, ажилдакчызының ажылынга эптиг байдалды тургузар дээш кызар. Кандыг-даа айтырылгыг чеде бээр болза, болдунар аргазы-биле шийтирлеп бээрин кызар. Кандыг-даа улус-биле чугаалажып билер, биче сеткилдиг. Өг-бүлезинде 2 уругтуң ынак ачазы, база эмчи мергежилдиг өөнүң иштинин езулуг өнүү деп билер мен. Орлан Алан-оолович оюн-баштак-даа бол, шыңгыы. Долаан Давааевич кижжи бүрүзүңге кичээнгейни көргүзүп билер.

Римма Чыскаал-ооловна бөдүүн болгаш биче сеткилдиг. Белек Хунаевич дорт-даа болза, дузааргак.

Эмчилер-биле чугаалашкаш, оларга эмнедип турар аарыг улус-биле база ужуражыр аргалыг болдум.

Аарыг кижини ажаап турар төрели З.Куулар: "Мен бодум база эмчи мергежилдиг болгаш бо эмчи салбырның ажилдакчыларының ажылын дыка үнелеп көөр кижидир мен. Ажылды холга тудуп, ооң канчаар кылыр уг-шин билер кижжи үнелээр азы шүгүмчүлээр болгай. Ынчангаш бо коллективте ажилга негелде-даа улуг, күүселде-даа ак сеткилдиг, кижжи бүрүзү ажылын эки билдир-дир. Эмчи сестралары: Клара Монгушова биле Ольга Шулуевна ажаап турар улузу бар улусту безин боттары ажаарын кызар, ажылынга дыка харысалгалыг. Санитаркалардан Майя, Урана, Гая деп уруглар ажылынга кызымак деп эскердим.

Шак мындыг улус бо хүн-нерде республика эмнелгезинин нейрохирургиязында ажилдап турарын оларның-биле кады хүнзээш, өске салбырларда тулган дээн эмчилер бар-дыр ийин, дараазында барып көрүнер даан деп сүмезин дыннааш, оларда бичии-даа өрү көрдүнер, мактаныр сеткил чок-тур деп чүвөгө өөрүп, оларның чымшытыг ажылынга ам-даа улуг чедишкенин күзөвишаан, келир чылын болур юбилейинде оларның чаңгыс күзели — чаа дериг-херекселдер-биле хандырттынары бүдөр-ле болзунам деп йөрээп каайн.

Айлаң ДАРЖАА.

дугаар эмчи институтун дооскаш, маңаа Кызылга интернатура эртим, ооң соонда бо салбырда ажилдап эгелзэн, 1996-98 чылдарда Москваның Бурденко аттыг клиниктиг ординатуразынга өөрөнгөш келдим. Ам бо хүн-нерде салбырда ажилдакчыларның ортумак назыны 30-32 хар. Ажыл берге, хары-салга улуг, ыңчалза-даа коллектив турум, үнер-кирер кижилер барык чок. Кадрлар-биле ажилды экижидери-биле эмчилеривис өөрөнип чоруп турар. Ам-даа өөрөнир улус бар. Эки ажилдакчылардан кымны демдеглээр боор, кижжи бүрүзү бодунуң онаанган ажылын ак сеткилдиг күүседип турар. Дериг-херекселдер эргижирзэн, 80-90 хуу ажыглаттынып каапкан херекселдер-дир ийин. Делегей деңгели-биле алырга, республикада нейрохирургия оранчок чыдып калган бооп турар. Чамдыкта боттарывыстың кылыптар хире операцияларывысты соңгаар хоорайларга кылыр кылдыр чоргузуп турар. Чылдагааны — дериг-херекселдерде.

Орлан Алан-оолович СОПА — 1 дугаар категорияның нейрохирургу.

— Коллективте езулуг сагыш-сеткил талазы-биле чоок

линде, адын, фамилиязын шуут сагынмас чыткан. Ооң төрелдерин, адын, сывын, адресин паспорт столун дамчыштыр тыпкаш, кым деп кижил деп тодараткаш, инвалидтер бажынынче чоргузар деп турар. Амгы үеде байдалы чүгээртзэн, үнү тода эвес-даа болза, айтырылларга бакка-сокка харылап турар апарган.

Орлан Алан-оолович Соппа Барнаулдун эмчи институтун дооскаш, Бай-Тайга, Чөөн-Хемчик кожууннарда ажилдааш, бо салбырда 1992 чылда ажилдап эгелзэн. 1998-2000 чылдарда Москваның Бурденко аттыг клиниктиг ординатуразынга өөрөнгөш келген.

Улуг эмчи сестразы **Галина Александровна КОНОВАЛОВА**: — Эмнелге шугумунга 27 чыл ажилдап тур мен. Ооң 20-зи бо салбырда эрткен. Коллектив черле шагдан тура шыырак, негелделиг, чалгаа, шүшпөң улус

Санал

БАДЫТКААР БООР

Өвүр кожуунун Саглы ортумак школазында орус дыл, литература башкызы Серенмаа Шириевна Куулар ажилдаа-ла 4 реформаны көргөн. Ол школага өөренип чорааш-ла, башкы болурун күзеп, чоннун ажы-төлүн эртем-билиг-биле чепсеглээр чагай херекке бодун бараалгадыр деп шийтпирлеп алган. Школа дооскаш-ла, шилип алган ынак мергежилни аайы-биле Кызылдың күрүнени башкы институтунче кирип алгаш, ону 1963 чылда дооскан.

Серенмаа Шириевна Куулар 1961 чылда Кызылдың башкы институтунун филология факультетинин 3-кү курузунга өөренип турда, орус дыл башкыларының республикага чедишпезин барымдаалааш, студент өөрлери-биле кады аңгы-аңгы школарже практикалатпашаан ажилдадыр чоруткан. Куулар Серенмаа Шириевна чангыс-курсчузу Ч.П. Лапка-биле Улуг-Хемнин Арыскан ортумак школазынче чоруткан, аңа өөр-дилге чылы доозулгуже ажилдаан.

1963 чылда институтту дооскаш, Саглы ортумак школазынга орус дыл, литература башкызы болуп ажилдап эгелээ. Ынчан-ана аныяк башкы Серенмаа

Шириевнаның өөреникчилеринге база шилип алган мергежилинге ынаа көстүп, кызымак, быжыг билигилг башкы деп билдине берген. Ол ийи чыл ажилдааш-ла, Саглы ортумак школаның өөредилге эргелекчи-зинге ажилдап эгелээш, ол ажилынга барык 15 чыл ажилдаан. Серенмаа Шириевна Кууларның доостурган өөреникчилеринден төрөөн суурунда башкызы-биле кады ажилдап, чурттап чоруур өөреникчилеринге ол чоргаарланыр. Дээди эртем-билиг чедип алган өөреникчилери дыка хей, оларның иштинде эртемденнер база бар.

Серенмаа Шириевна 8 уругну кижизидип өстүргөн, олары өг-бүлелиг, шупту эртем-билигилг. 8 уйнуктарның кырган-авазы. Оң 40 чыл иштинде башкылар ажилынга кылган ижи уттундурбас. Серенмаа Шириевна Кууларның төлептиг ажилы дээш Чазак шаанналыгче киризе деп бодап чоруур мен. Бо айтырыгы оң ажилдап чоруур коллективи деткир боор деп идегедим. Ону эш-өөрү бадыткаар база шынзыдар деп бодаар мен.

Марта КУУЛАР,
күш-ажылдың хоочуну.
Саглы суур.

ЧУРТТАЛГАМДА ӨШПЕС ОТЧУГАШ

Кандыг-даа кижини саглы-сеткилинде, амыдырал-чуртталгазында бир-ле балалбас исти арттырып каан, уттундурбас, хүндүлээри башкызы черле турар боор деп бодаар мен. Мээң база саглыжымда уттундурбас, кезээде чылыг сеткил-биле бодап чоруур башкым бар. Ол дээрге бичи бешки классчы турувустан эгелээш он бир классы дооскуже төрөөн тыва дыйлыгыстың, чогаалыгыстың уран чаражынга өөредип кижизиткен башкым — Анна Шожаловна Салчак-тыр.

Институт доосканында бээр бир-ийи хире чыл-ла эрткен турган боор, аныяк, чараш башкы келген чүве. Башкымның алыс бүдүштүү-ле кончуг, чугаа-домаа-даа топтуг, өөреникчилерге черле үнүн бедидип турганын безин сагынмас-тыр мен. Аажок-ла биче сеткилдиг, бодун алдынып чорууру безин аяныг башкы-ла болгай.

Тывызыксыг тыва дыйлымның кичээлдеринде черле чалгааравас турган мен. Башкым бир-ле солун ажилды өөреникчилерге кылдыртып, шын-на сеткил-биле ажилдап, бар-ла күжүн өөреникчилерге үндүрүп турган-дыр деп ам бодап чоруурдур мен. Хостуг үелеримде башкымның бажынынга чеде бергеш, номнарының хейүн кайгап ханмас турган мен. Ынчан-на, элээди 5-6 класс үемде, бажымга мындыг бодал кирип, таңмаланы берген: «Мен база бо башкым ышкаш болган болзумза. Школаны доозупкаш,

башкым дег эртем чедип алгаш, уругларны төрөөн дыйлынга өөредип ажилдадымза. Башкы болур болзумза, чамдык башкылар дег кончутунар, каржы болбайн, Анна Шожаловна дег кижизиг, топтуг болур мен. Башкым дег хей номнары чыгып, хуу библиотекалыг болур дээш кызар мен».

Үстүкү класстарга чеде бээримге-даа, бо бодалым ескерилбээн. Башкымның ачызында институтче кирип, өөренип, тыва дыл, чогаал башкызы деп эртемни чедип ап, школада ажилдай бердим. Чаңгыс бо эвес, еске-даа башкыларның үлүг-хуузу бар, шуптузунга мөгөөр мен, ынчалза-даа мээң чуртталгамда чырык отчугашты кыпсып, үлөгөр чижек болган башкым черле уттундурбас-тыр.

Кажан-даа берге чүүлдерге таваржы бээр болзумза, башкымдан арга-сүме алыр мен, ол черле чажам дивес, арга-сүмезин берип дузалаарын кызар деп билер мен.

Мээң ынак башкым ам Тээлинин 2 дугаар школазында өөредилге эргелекчилеп ажилдап чоруур. Саглыжымда эң-не чылыг, чырыткылыг балалбас исти арттырып каан башкымның ажил-ижинге, амыдырал-чуртталгазынга чүгле экيني, чедиш-киннерни күзедим. Силерге кезээде мөгөйип чоруур мен, Анна Шожаловна.

Ангелина СОЯН,
Тээлинин 1 дугаар школа-зында тыва дыл башкызы.

НАЙЫРАЛДАН ЧАЛГЫННАЛГАН

Мергежилим алыс башкы болгаш журналистичи оруум аайы-биле Тоора-Хем ортумак школазын оюп эртип шыдавадым. Ук школага физика, математика башкылааш, улаштыр директорлай берген Виктор Байдосович Донгак-биле ужураштым.

Амгы хүннерде ук школада 620 өөреникчи өөренип, 46 башкы ажилдап турар. Өөреникчилернин 60 хуузу тыва, 40 хуузу орус. Ук школада кандыг-бир эртем аайы-биле тускай экспертмент чоруттунмай-даа турар болза, экологтуг чурт-шинчилел угланышкын-биле өөредилге-кижизидилге ажилдары чоруттунуп турар болду. Орус дыл, литература болгаш математика эртемнеринге сонургалдыг өөреникчилерни тускайлап, чаа система-биле өөредип турар.

Башкы кадрлар талазы-биле ук школада математика, ыры, информатика, төөгү башкылары, логопед эмчи онза херелетинип турар. Оон ыңай 5,6, 7 класстарга орус дыл, литература, эге школага тыва дылга класстан дашкаар номчулга номнары чедишпес. Тожу кожуун ырак болганы-биле чаа номнар шоолуг келбес. Ук кожуунда номнары өйүнде келбес бооп турар. Оон ыңай дыка хей өөреникчилернин ада-иелери (ылаңгыя адалары) ажил чок, социал байдалы багай болганы-биле ажы-төлүн четчир санныг номдентер, өөредилге херекселдери-биле хандыра албас бооп турар. Ынчангаш чамдык ыңдыг өг-бүлелернин ажы-төлүнүн өөредилгеге кичээнге койшкак, кызымак эвес. Ук школада эң хей ажы-төлүгү 47 өг-бүленин уруглары өөренип турар. Ындыглардан болгаш еске-даа чединмес өг-бүлелерден 16 өөреникчини школаның столовазынга халас чемгерери-биле хаара тудуп, еске 46 өөреникчини кожуунун дузалал фондузунче идик-хеп,

өөредилге херекселдери-биле хандыраары-биле кириген. Тожунун кожуун чагыргазының социал камгалал килдизинин бичии приюдунда 10 өөреникчи шуут чурттап турар. Бүдүн өскүс 40 өөреникчи бар.

Ыа аразында социал педагог аныяк херэежен башкы кирип келди. (Хараалаан, ат-сывын айтырып албаан болдум). Оң меңээ дынатканы-биле алырга, Тоора-Хем суурда барык шупту өг-бүлелер чединмес байдалда чурттап турар. Бир өг-бүленин айда бир азырадыкчы дээш ортумак орулгазы дөңгүл-ле 450 рубль бооп турар. Оон-даа эвээш, бир азырадыкчызынга хамаарыштыр айда 250 рубль орулгалыг өг-бүлелер безин бар. Херек кырында хоойлу эзугаар бир өг-бүленин бир азырадыкчызынга хамаарыштыр айда ортумак орулгазы 1848 рубль болур. Чүгле кырган авазының азы кырган ачазының пенсиязы-биле суг амыдырап олурар кижилер база хей.

Социал байдал берге-даа болза, ук школаның башкылары кызымаккайы-биле ажилдап турар. Башкылар коллективинин

найыралы, билии быжыг. Дээди категориялыг 6, бирги категориялыг 12 башкы бар. «Күш-ажылчы алдар» орденнин эдилекчизи 1, «Күш-ажылдың хоочуну» медальдың эдилекчилери 6 башкы ажилдап турар. Сөөлгү чылдарда ук школаның доозучуларының 40-80 хуузу республикада база Россияның аңгы-аңгы хоорайларында дээди болгаш ортумак өөредилге черлеринче кирип ап турар.

Эң эки ажилдап турар тыва дыл, чогаал башкызы У.У. Алгыякты, математика башкызы Т.Ю. Коробейникованы, орус дыл болгаш литература башкызы «Күш-ажылчы алдар» орденнин эдилекчизи Е.В. Попованы, эге класс башкызы У.Б. Чеченни, директорнун өөредилге талазы-биле ораакчызы Г.Л. Посохинаны маңаа адап мактаары аажок күзөңгич болгаш чоргааранчыг. Эки өөреникчилерден 11-ги классчы Люба Картадькованы, Лена Кантареваны, Алдынай Кууларны, 9-ку классчы Маша Бабушкинаны, хаак спортунга өөреникчилер аразынга республика чемпиону 7-ги классчы Валерий Шырапты база маңаа чоргаарал-биле адап, төлептиг салгалдарын өзүп ораарыга өөрүвес аргавыс чок. Тоора-Хем ортумак школазында ниитизи-биле 158 өөреникчи эки, 14 өөреникчи тергин эки өөренип турар. Тергин өөредилгелиг 7 кижини ТР-ниң Президентизи Ш.Д. Ооржактын Хүндүлел бижии-биле шаңнаткан.

Тожу кожуунда чоннун социал байдалы берге-даа болза, башкыларның ыңчаар кызымак ажилдап турары өөрүнчүг бооп турар.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: орус дыл болгаш литература башкызы, «Күш-ажылчы алдар» орденнин эдилекчизи Е.В. Попова.

«ХҮНДҮЛҮГ» БЕ АЗЫ...

Башкы ажылы-биле холбашкандан бээр чаа-ла үш дугаар чылымче кирип бар чорзумза-даа, уруглар, оларның ада-иелери, чурттакчы чон-биле харылзажып, чамдыкта соруу кирип, чамдыкта элээн боданыр ужулга кижини таваржырын эскерип чор мен. Көдээ черге башкы кижини дээрге бүгүдеге үлөгөр болур төлээде, оларның сүмелекчизи, эжи, дунмазы, акызының-даа ролун күүседир апаар.

Бир катап менээ улгады берген танырым акый мындыг айтырыг салды: «Башкы, силерден айтырым бар ийин. Мээң өөм ишти Президентинин «Хүндүлүг бижии» алды. Ужуру билдинмес чүве чүл дээрге бижик «хүндүлүг» бооп турар бе, азы мээң кадайым «хүндүлүг» бооп турар бе?»

Шынап-ла, номчуп көрдүм. «Хүндүлүг бижик» деп алдын үжүктөр-биле каастап каан чаражы кончуг шаңнал-ла чораан. Чоннун караа көскү, кулаа дыйжы деп чүве бо-ла болгай. «Шуугаар бетинде бодан, шугум чазаарда шыгаа» дээни дег, бо шаңнал бижиктерни парладып тура, алыс тоомчага албааны, улуг кичээнге салбааны оон-на илден.

1968 чылда Москвага үнген «Тыва-орус словарьда» Хүндүлел — уважение, почитание, почет; хүндүлел самбыразы — доска почета. Хүндүлүг 1) уважаемый — хүндүлүг эш — уважаемый товарищ; 2) почетный — хүндүлүг таңныл — почетный

караул; хүндүлүг аалчы — почетный гость; хүндүлүг бижик — почетная грамота (ар. 497) деп бижээн. Моон алгаш көөрге, «Хүндүлүг бижик — почетная грамота» деп сөс сүрген чедимче чок очулганың хайы-дыр деп чүве илден. Бо сөстөрни сайгарарын оралдажып көрээлиңерем, хүндүлүг номчукчу! Хүндү дээрге сөстүн дазылы аңаа демдек ады (бир чүвениң ылгавыр демдээн көргүзөр) тургузар - лүг деп чогаалдыга кожумаа немешкен. «Хүндүлүг бижик» деп сөс каттыжышкынында бижик аажок «хүндүлүг» бооп, а ону тывыскан (алган) кижини артыкы одуругда артып каап турар, харын-даа оң дугайында безин дынналбайн-даа турар. Харын, экизи көргөн, «Хүндүлүг бижикте» ол кижинин ады бары чаяан бооп турар.

Ам хүндүлел деп сөске хамаарыштыр көрээли. Сөстүн дазылы хүндү, аңаа — ле деп кылыг сөзү чогадыр кожумак немежирге, чүвениң аяны сыр еске болу берди. Бир кижини бир-ле кижини хүндүлээр апаар ышкажыл. А кандыг кижини хүндүлээри еске айтырыг болгай. Ынчангаш хүндүлел деп езулук-ла утка талазы-биле таарышкан сөстү танып кагдывыс. «Хүндүлел самбыразы», «Хүндүлел бижик», «Хүндүлел бижик» деп сөс каттыжышкыннарны ажылаары чүлдүг болгу дег.

Меңги ООРЖАК,
тыва дыл башкызы.
Туран хоорай.

АЯННЫГ КӨСТҮР ДИЗЕ...

«Учительская газета» деп солун бодунун номчукчуларынга эвээш хөрөңгилг болза-даа, шыырак идик-хелтиг кылдыр көстүрүнүң аргаларын сүмелеп турар.

Хей эвес акша-хөрөңгилг, ынчалза-даа аяныг кылдыр кеттиниксээр херэежен улустун бир дугаар сагыр дүрүмү — эвээш санныг, шынарлыг хептерни садып алыры.

Бир эвес сезон санында хевинерни солуур аргаар чок болза, «чидиг» мода сүрбөдөр. «Классиктиг» хевинерни идик-хевин кедер болзунарза, кажан-даа, кача-даа кырганзыг кылдыр көзүлбес силер. Ындыг хеп кандыг болурул? Бир дугаарында — чаңгыс аай өңнер. Ылаңгыя кара өңнер. Кайы-даа назыда ол өңден кортпаңар. Арныңарга таарышпас-даа болза, мөкюнга чырык өңнүг аржылыды шарыптарыңарга, «кажыдалдын» овуру ис чок чиде бээр. Кара өңнүг чүвүр база чугула. Чүге дээрге ол семис кижилерни хөнү-сынның кылыштар, ийи талазында, эп-тиг, а үш дугаарында, чуга блузка-биле кедиптерге, ажил-агылжы хеп апаар. Идик кылдыр база-ла классиктиг хевинер шилип алза эки.

Чүү чүве чараш кадынның хөрөңгизинин санын «садып-тарыл»? Чик өртектиг, думчукка дораан чытталыр духилер болгаш ажааттынмаан холдар.

Марина САГДЫ.
Кызыл-Мажалык суур.

ШКОЛАНЫҢ 70 ЧЫЛЫНГА ЧААТЫ ХЕМНИНҢ УНУНГА

Тывага чаа тургустунган баштайгы школаларны «чайлаг школалары» дээр турган.

1932 чылда Чааты хемниң унунда Шаңчы деп даг чоогунга чайлаг школазы ажыттыңан. Аңаа Ак-Чааты, Кара-Чааты хемнерниң чоок-кавызынга чурттап чораан арааттарның ажы-төлү аъттыг-даа, шары-даа мунуп алгаш-даа, чадаг-даа өөренип кээп турган. Ол үеде сургуулар чүгөп чайын өөренип турганнар. Карандаш, саазын чок турганындан баштайгы сургуулар хүл, үс-биле чаап каан шуугайларга, алгыларга, кажаалар хырааларына, харга, доштарга, хадынарга бижип, өөренип турганнар. Ынчан демир-үжүк, будуктар, карандаштар сургууларның сагъжынага безин чок турган.

Чааты школазы Тываның өске школалары-биле бир дең, хей өөреникчилерни доостуруп турган. Доозукчулар сөөлүндө барып суму, арбан, арвез, үүр, шүүгү даргалары болуп ажылдап эгелээ. Чайлаг школазының

доозукчуларындан Д.Кечил-оол 1940 чылда школаның эргелекчизи апарган. Школаның база бир доозукчузу Борис Болдур-оол школаны дооскаш, эртем чедип алгаш, Тываның Өөредилге яамызының сайыдынга ажылдап чораан. Ол «РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы» деп бедик аттың эдилекчизи чораан. А Калгажык Шактаржык болза баштайгы тыва географтарының бирээзи апарган. Уйнукай Сат КУТВ-ту дооскаш, школага башкылап чораан. Чайлаг школазының доозукчуларының аттарын Чааты сумузунун чурттакчылары ам-даа сактып чоруур.

1938-1939 чылдарда он бир арбан каттышкаш, боттарының күжү-биле школаны тудуп эгелээ. А 1940 чылда Чааты сумузунга баштайгы эге школаны ажыткан. Сургуулар аңаа 3 класска чедир өөренип турган. Уениң бергезинге торулбайн

чаатыжылар 1941-1946 чылдар дургузунда школазын чаартып, сургуулар 4 класска чедир өөренип аргалыг кылдыр эде тудуп алган. Ол-ла чылдарда сумуга эмнелгени, садыгны база ажыткан. Школага өөренип турган сургууларны ада-иелер боттары чемгерип турган.

1946 чылда «Күш-ажылдың хостуу» болгаш «Көк-Тей» МЧАЭ-лери каттышкаш, колхоз апарган. Ынчан-на харын Эрги-Суурнун арааттары Чодурааже (амгы суур) көжүп келгенер.

1954 чылда Чодураага 7 чыл өөренип школаны ажыткан. Аңаа 1961 чылга чедир сес удаа доозукчулар дооскан. А 1962 чылдан эгелеп 8 чыл школазы апарган. Ол үеде школаның директорунга Дамдынчап Очурович Монгуш ажылдаан. 1965 чылда Чодураа сумузунун сес чыл школазынга интернатты, столоваяны, хлеб бажырап черни, чунар-бажыңны туткан. Школага ГАЗ-51 чүк машинасы, 2 ажылчын аът турган.

Школага башкыларның дузазы-биле туризм, чурт-шинчилел, чурук тырттырар бөлгүмнерни ажыткан. Ол бөлгүмнерни хей чылдар дургузунда Сергей Серенович Шивит башкарып турган.

1970-1971 чылдарда Чааты школазы ортумак өөредилге чери апарган. Чаа школаның тудуун Шагаан-Арыг хоорайдан келген тудугчулар 5 ай дургузунда тудуп дооскан. Өөреникчилер тудугчулардан чаа өөредилге чылында чылыг, чырык, делгем класстарлыг, тускай деритинген кабинеттерлиг школаны белек кылдыр алган. Оон бээр Чааты школазы дыка хей өөреникчилерни доостурган. Олар аңгы-аңгы мергежилди чедип алгаш, Тываның янзы-бүрү булуңнарында чедишкенин ажылдап, чурттап чоруурлар. Оларга дараазында доозукчулар хамааржыр:

ТР-ниң Чазаа Баштыңының бирги оралакчысы Василий Майолович Оюн, Россияның

буураан бүдүрүлгелериниң болгаш саң-хөө херектериниң талазы-биле федералдыг албанының ТР-де девискээр агентствонун директору Владислав Товарищтаевич Ховалыг, Кызыл хоорайда №1 ПТУ-нун директору Александр Донгакович Дагбалдай, ТР-ниң Өөредилге яамызында специалист Галина Донгаковна Сундуй, Маргарита Базыр-ооловна Кунгаа амгы үеде Турцияда ажылдап, чурттап чоруур, чогаалчы Эдуард Мижит болгаш өске-даа кижилерни школаның башкылары улуг чоргаарал-биле адап чоруур.

Бо төөгүнү төндүрүп ора, ырак-чоокта чурттап чоруур доозукчуларны, школага ажылдап чораан башкыларны 2002 чылдың март 1-де школаның тургустунганындан бээр 70 чыл болган байырлапчыг кээрин чалап тур бис.

Лариса СОСКАЛ,
школада тыва дыл, чогаал башкысы.

Төрүттүнген хүнүңер-биле!

Үнүп келген Аът чылы – Шагаа-биле республиканың уруглар эмнелгезиниң кол эмчизи Виктор Павлович база оон өөнүң ээзи республиканың бичи уругларның соматика эмнелгезиниң эмчизи Людмила Эренчиновна Хайжоктарга байыр чедирип, өг-бүлезинге аас-кежикти, кадыкшылды күзедивис. Бо хүннерде **Виктор Павлович ХАЙЖОК** юбилейин демдегеп турар. Арга-дуржулгалыг, хей чылдарда республикада чаш уругларның кады дээш уйгу-дыш чок ажылдап чоруур ак халаттыг эмчиге бүгү-ле эки чүүлдерни йөрээп олур бис.

Хүндүлел-биле, Монгуштарның өг-бүлезинден.

Эргим ынак ачавыс **Чапан-оол Байырович САЛЧАК** Бай-Тайга кожуунун Бай-Тал суурда чурттап чоруур, ол бо хүннерде 70 харлаан. Юбилейин таварыштыр ачавыска байыр чедирбишаан, быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, узун назынны күзеп, бисти кижизидип, өстүрүп каан ачавыска Черниң эңне чараш чечектерин сөннеп, четтиргенивисти илередип, черге чедир мөгейдивис. **Уруглары, күдээлери, уйнуктарындан.**

Бистиң ынак ачавыс, честевис, күдээвис **Айдыс Мерген-оолович САЛЧАК** февраль 23-те 24 харлаар. Ол — өг-бүлезиниң бүзүрелдиг чөлөнгижи, оглунуң ынак ачавыс. Төрүттүнген хүнүн таварыштыр ачавыска аас-кежикти сеткиливис ханызындан күзедивис.

Эжи Шеңне, оглу Айрат, угбалары, дунмалары, кат-иези, чуржуларындан.

Бистиң эргим ынак ававыс, кырган-ававыс, кунчуувус **Клара Донгаковна СОДУН** Мөңгүн-Тайга кожуунун хереглекчилер ниитилелинде 25 чыл иштинде садыглап, ажылдап чоруур. Февраль 27-де 43 харлаар. Ийи оолдун, ийи кыстың авазы, бир уйнуктун кырган-авазы.

Идегелдиг чөлөнгиживис, чоргааралывыс, сүмелекчивис, энерелдиг Ававыска бистерни чаяп, өстүрүп, кижизиткени дээш өөрүп четтиргенивисти илереттивис, черге чедир мөгейдивис. Ававыска төрүттүнген хүнүн таварыштыр аас-кежикти, өөрүшкүнү, каң дег кадыкшылды күзедивис.

Уруглары, кенни, уйнуктары база Кызылда угбазы Өшкү-Саар Дугуровна, дунмалары: Юрий, Салбак, Оксана, Янис.

«Шын» солунну дамчыштыр

Кара сагыштыг дерзии өлүрүкчү Альберт Шекпер-оолович Кара-Салдың холундан амытынындан чарылган бистиң оглуус Эрги-Барлык школазының 9 «а» класының кончуг эки өөреникчизи **Айдын Александрович Хомушкуну** сөөлгү орукче үдээринге киржип, моральдыг болгаш материалдыг дузазын чедирген эш-өөрүвүске, Эрги-Барлык школазының, уруглар садының коллективинге, өөредилге килдизиниң ажылдакчыларынга, Кызылда, Бай-Тайгада, Ак-Довуракта, Эрги-Барлыкта төрелдеривиске, суурнун чонунга, оглу-вустун эш-өөрүнге, чаңгысклассчыларынга четтиргенивисти илереттивис.

Ада-иези: Алефтина, Александр Хомушкунулар.

Бистиң ынак дунмавыс, угбавыс, ававыс **Серен-Доржу Татьяна Михайловнаны** сөөлгү орукче үдээринге биске моральдыг болгаш материалдыг дузазын чедирип база бистиң ажыг-шүжүү-вүстү денге үлешкени дээш Чербиниң дузалал школазынга, эмнелге коллективинге, хей санныг эш-өөр, ха-дунма төрел чонувуска, кады кожжаларынга, бүгү-ле келген чонувуска четтиргенивисти илереттивис. **Уруглары, кады төрөөнери.**

Өвүр кожуун чагыргазының өөредилге килдизи, профэвилел комитеди кожуун чагыргазының өөредилге килдизиниң эргелекчизи Донгак Раиса Шойдановнаның угбазы

Наталья Шойдановна МОНГУШТУН хенертен мөчээни-биле өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Баку Олеговна ДИЛАК

Бай-Тайга кожуунун, Тээли суму чагыргалары, кожуунун культура килдизи, республиканың болгаш кожуунун культуразының хоочун ажылдакчысы, кожуунун Культура бажыңының директору

Баку Олеговна ДИЛАКТЫҢ

2002 чылдың февраль 19-та хенертен мөчээни-биле оон өг-бүлезинге, дөргүл-төрелдеринге, чоок кижилеринге болгаш эш-өөрүнге ханы кажыыдалды илередип тур.

Тыва Республиканың Культура болгаш кино яамызы, республиканың Улусчу чогаалдыг төвү Бай-Тайга кожуунун уран чүүлүнүн хоочун ажылдакчысы

Баку Олеговна ДИЛАКТЫҢ

аарааш, хенертен мөчээни-биле оон ажы-төлүңге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.
ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш «Шын» солун редакциязының коллектив.
Кол редактор Светлана МОНГУШ.
РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнун оралакчысы — 3-33-91.
КИЛДИСТЕР:
Ниитилел-политиктиг килдиз — 3-39-15, үлетпур болгаш медээлер килдистер — 3-34-98, компьютер эрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну «Шын» солун редакциязының компьютер төвүңге өрзөн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама.
Тираж 6937.
Чагыт 20.

АГАР САНЫВЫС: № 4070381040000010000 АКБ ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.
Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.
Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмтединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).
Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттыңан саннары болгаш өске-даа фактылары, дыннадыгылары дээш авторлар боттары харыылаар.